

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Wydział Nauk Historycznych

Evald Gurcin

Nr albumu: 305672

Ekspansja litewska na ziemie ruskie w XIII-XIV wieku.

Praca Magisterska

napisana pod kierunkiem

prof. dr hab. Tomasza Kempy

Toruń 2025

Spis treści

Wstęp	3
1. Kształtowanie się państwowości litewskiej	7
1.1 Początki Litwy - plemiona i pierwsze wzmianki (IX-XI w.)	7
1.2 Kształtowanie się państwowości (XII w.)	10
1.3 Zjednoczenie plemion i rządy Mendoga	19
1.4 Litwa po śmierci Mendoga: od kryzysu do konsolidacji	28
2. Epoka przejściowa (1282-1295) - Butygejd, Butywid i kształtowanie się dynastii Giedyminowiczów	32
2.1 Początki dynastii Giedyminowiczów i umacnianie państwa	32
2.2 Cztery wektory ekspansji i konsolidacji Wielkiego Księstwa Litewskiego za Witenesa	34
2.3 Ekspansja na ziemie ruskie za czasów panowania Giedymina	39
3. Konsolidacja władzy i ekspansja terytorialna WKL po śmierci Giedymina	46
3.1 Przejściowe rządy Jawnuty	46
3.2 Rządy Olgierda i ekspansja na ziemie ruskie	47
3.3 Kryzys sukcesyjny (1377-1382)	55
4. Jagiełło i Witold - centralizacja i kulminacja ekspansji WKL	60
4.1 Drugie panowanie Jagiełły i unia w Krewie (1382-1392)	60
4.2 Panowanie Witolda - apogeum ekspansji na Wschodzie	63
Zakończenie	69
Literatura	70
Źródła drukowane	72
Źródła internetowe	73

Wstęp

Średniowieczna Europa Wschodnia doświadczyła głębokich przemian etnopolitycznych, w szczególności powstania Wielkiego Księstwa Litewskiego i jego ekspansji na ziemie dawnych księstw ruskich. Zbadanie tego tematu pozwala zrozumieć, w jaki sposób plemiona bałtyckie utworzyły państwo i w jaki sposób to państwo w XIII-XV wieku konsekwentnie poszerzało swoje terytorium, integrując ziemie ruskie.

Praca obejmuje okres od pierwszych wzmianek o Litwie w X-XI wieku i wczesnego zjednoczenia plemion do panowania Witolda (zm. w 1430 roku). Prześladowano etapy kształtowania się litewskiej państwowości w XIII wieku, przejście od roli pomocniczej do samodzielnych wypraw, stopniową ekspansję na ziemie wschodniosłowiańskie oraz apogeum potęgi Wielkiego Księstwa Litewskiego pod rządami Witolda, gdy księstwo obejmowało rozległe terytoria od Bałtyku po Morze Czarne.

Podstawą pracy jest obszerna współczesna historiografia, przede wszystkim prace historyków litewskich poświęcone kształtowaniu się i ekspansji Wielkiego Księstwa Litewskiego. Edvardas Gudavičius w fundamentalnej *«Истории Литвы с древнейших времён до 1569 года»* kompleksowo omówił proces kształtowania się litewskiej państwowości oraz jej ustroju wewnętrznego. Tomas Baranauskas, autor monografii *«Ištakos Lietuvos valstybės»*, szczegółowo przeanalizował wczesne etapy jednoczenia ziem bałtyckich i pierwsze wyprawy wojenne Litwinów, dokonując ilościowej oceny ich najazdów na księstwa ruskie i inne sąsiednie terytoria. Zenonas Ivinskis w dziele *«Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties»* drobiazgowo omówił zarówno politykę zagraniczną księstwa, jak i przemiany wewnętrzne aż do początku XV wieku. Całościowy obraz ewolucji państwa przedstawia też Zigmantas Kiaupa, współautor prac o charakterze ogólnym dotyczących historii Litwy, w których szczególną uwagę poświęca zarówno stosunkom politycznym Litwy z Rosją i Moskwą, jak i z Polską.

Nie mniej ważna jest współczesna historiografia polska. Badania Grzegorza Błaszczyka oraz monografia zbiorowa *«Historia Litwy. Dwugłos polsko-litewski»* akcentująca rozwój związków polsko-litewskich i wzajemne oddziaływanie struktur politycznych stanowią fundament nie tylko do zgłębiania początków Litwy, ale i jej ekspansji terytorialnej. Nadal ważnym głosem w dyskusji o wczesnych dziejach Wielkiego Księstwa Litewskiego pozostają prace Ludwika Kolankowskiego, Henryka Łowmiańskiego i Jerzego Ochmańskiego.

Praca uwzględnia także badania historyków ukraińskich i rosyjskich. Już w XIX wieku ukraiński historyk Wołodymyr Antonowycz oraz Dmitrij Iłowajski położyli podwaliny badań nad ekspansją Litwinów na ziemie ruskie, publikując zarys dziejów WKL oraz cenne monografie dotyczące regionów zachodnioruskich. W okresie radzieckim ukazały się fundamentalne prace Władimira Paszuty o powstaniu państwa litewskiego. Współcześni autorzy ukraińscy, tacy jak Feliks Szabułdo i Olena Rusina, analizują włączenie ziem południowo-zachodniej Rusi do WKL.

W literaturze anglojęzycznej kluczowe miejsce zajmuje Stephen Christopher Rowell, autor *«Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe 1295-1345»*, analizując przemiany ustrojowe w państwie litewskim od końca XIII wieku aż po śmierć Giedymina, oraz mechanizmy włączania do Litwy ziem ruskich.

Obok fundamentalnych prac wykorzystano też artykuły ściśle związane z tematem. Artykuł Artura Dubonisa *«Две модели литовской экспансии на Руси (XIII -начало XIV века): овладение Полоцком и Новогрудком»* pokazuje, że Księstwo Połockie przez prawie cały XIII wiek pozostawało w strefie wpływów Litwy, co ułatwiło jego późniejsze stosunkowo bezproblemowe włączenie do WKL. W swojej pracy autor omawia także przyłączenie Nowogródka i innych ziem ruskich. Vladyslav Gulevych w swojej publikacji *«Expansion of the Grand Duchy of Lithuania in the Middle and the Second Half of the Fourteenth Century and Its Relations with the Horde»* analizuje ekspansję WKL w drugiej połowie XIV wieku, głównie za Olgierda i pokazuje, jak Olgierd łączył działania wojenne z dyplomacją. Giennadij Lastowski w artykule *«Договоры великих смоленских князей XIV века: попытка реконструкции состава и содержания»* bada umowy zawierane przez książąt smoleńskich i, opierając się na fragmentarycznych przekazach oraz źródłach pośrednich, rekonstruuje ich treść, ukazując proces stopniowej wasalizacji Smoleńska wobec Litwy.

Wszystkie szczegóły bibliograficzne wspomnianej wyżej literatury Czytelnik znajdzie w Bibliografii na końcu pracy.

Podczas pisania pracy magisterskiej sięgano też oczywiście bezpośrednio do źródeł. Były to źródła drukowane, przede wszystkim latopisy i kroniki wschodniosłowiańskie: *«Повесть временных лет»*, *«Ипатьевская летопись»*, *«Лаврентьевская летопись»*, *«Новгородские летописи»*, *«Псковские летописи»*, oraz źródła zachodnioeuropejskie, w tym: *«Ливонская хроника Генриха Латвийского»*, *«хроника Петра из Дусбурга»*, *«хроника Виганда Марбургского»*. Ich dokładny spis został zamieszczony w Bibliografii.

Niniejsza praca magisterka składa się z czterech rozdziałów. Pierwszy poświęcony jest początkom Litwy i procesom jej powstawania. Przedstawiono w nim opis plemion bałtyckich i ich rozmieszczenie terytorialne, oraz najwcześniejsze wzmianki o Litwie, co pozwala zrozumieć środowisko wyjściowe dla procesu budowania państwa i jego ekspansji terytorialnej. Następnie omówiono rozwój struktur władzy w XII wieku, obejmujący stopniowe zjednoczenie plemion litewskich. Kolejną część stanowi analizę zjednoczenia plemion pod rządami Mendoga, jego koronacji, polityki wewnętrznej i początków ekspansji, a także prób legitymizacji poprzez chrzest w 1253 roku. Ostatnia część rozdziału opisuje okres po śmierci Mendoga - fazę kryzysu i decentralizacji, po której nastąpiło ponowne stopniowe wzmocnienie władzy litewskiej, co położyło podwaliny pod późniejszą ekspansję, już w XIV wieku.

Kolejny rozdział pracy „Epoka przejściowa 1282-1295 - Butygejd, Butywid i kształtowanie się dynastii Giedyminowiczów”, opisuje okres niestabilności po śmierci księcia Trojdena. Rozpoczyna się on od omówienia krótkotrwałych rządów książąt Dowmonta, Butygejda i Butywida (Pukuwera), którzy zachowali ciągłość władzy i umocnili granice państwa. Przedstawiono pojawienie się dynastii Giedyminowiczów i dojście do władzy Witenesa. Następna część tego rozdziału koncentruje się na czterech głównych kierunkach ekspansji pod rządami Witenesa, walkach z Zakonem krzyżackim i inflanckim, podbojach Połocka i innych wschodnich terytoriów, oraz umacnianiu obronnych linii granicznych. Rozdział kończy się omówieniem rządów Giedymina, który znacznie wzmocnił potęgę Wielkiego Księstwa Litewskiego, rozszerzając wpływy litewskie zarówno na północy, jak i na wschodzie.

W trzecim rozdziale „Konsolidacja władzy i ekspansja terytorialna WKL po śmierci Giedymina”, koncentruję się na wydarzeniach po 1341. Rozpoczyna się on od przedstawienia przejściowego panowania Jawnuty, a następnie szczegółowo opisuję w nim rządy Olgierda, skupiając się zwłaszcza na jego rozległej ekspansji na wschód i południe. Omówiono zdobycie Kijowszczyzny, Podola i Ziemi Czerwieńskiej, zwycięstwo nad Złotą Ordą nad Sinymi Wodami w 1362 r. oraz sojusze mające na celu podbój i wzmocnienie kontroli nad Rusią. Ostatnia część rozdziału dotyczy kryzysu sukcesyjnego 1377-1382 po śmierci Olgierda. Przedstawiono w niej walkę między synami Olgierda oraz spory między Kiejstutem a Jagiełłą, które doprowadziły do tymczasowej zmiany władzy i przygotowały grunt pod zmiany polityczne w następnej dekadzie.

Ostatni rozdział „Jagiełło i Witold - konsolidacja i ekspansja WKL”, opisuje okres od 1382 do 1430 roku, kiedy to Wielkie Księstwo Litewskie osiągnęło swój szczyt potęgi. Podrozdział poświęcony drugiemu panowaniu Jagiełły omawia odzyskanie władzy przez księcia po wojnie

domowej, zawarcie unii polsko-litewskiej w Krewie 1385, oraz proces chrystianizacji Litwy, które zjednoczyło oba państwa politycznie i militarnie. Druga część rozdziału koncentruje się na panowaniu Witolda w latach 1392-1430 i pokazuje, jak książę litewski, opierając się na sojuszu z Polską, prowadził kampanie wojskowe mające na celu ustanowienie dominacji w regionie. Szczególną uwagę poświęcono największym osiągnięciom militarnym Witolda, które pozwoliły WKL rozszerzyć granice od Bałtyku po Morze Czarne.

W kontekście tego, co napisano wyżej, celem pracy jest kompleksowa analiza politycznych i militarnych mechanizmów ekspansji WKL na ziemie ruskie - od pojawienia się pierwszych elementów władzy państwowej u Litwinów po panowanie Witolda, stanowiące kulminację tego procesu. Szczególną uwagę poświęcono strategii wojskowej władców, systemowi sojuszy i traktatów oraz praktykom integracji przyłączonych terytoriów.

1. Kształtowanie się państwowości litewskiej

1.1 Początki Litwy - plemiona i pierwsze wzmianki (IX-XI w.)

Aby w pełni zrozumieć ekspansję Litwy, konieczne jest przeanalizowanie genezy i procesu kształtowania się pierwotnych plemion bałtyckich, stanowiących fundament przyszłego państwa litewskiego. Na przełomie pierwszego i drugiego tysiąclecia, zgodnie z danymi współczesnej oraz historycznej dialektologii, społeczności bałtyckie podzieliły się na trzy główne zespoły dialektalno-plemienne: zachodnie, środkowe oraz dźwińskie. Na progu średniowiecza z pierwszej grupy w wyniku dalszych procesów wewnętrznych wyodrębniły się takie plemiona, jak: Prusowie, Jaćwingowie, Galindowie, Kurowie oraz Skalowie. Druga grupa środkowa, zwana również letto-litewska, obejmowała plemiona: Litwinów, Żmudzinów, Auksztów, Łatgalów, Zemgalów oraz Selów¹. Trzecia grupa, dniewrowscy Bałtowie, zamieszkiwały tereny górnego dorzecza Dniepru oraz sąsiadujące z nim obszary basenów Dźwiny Zachodniej i Oki. Większość dniewrowskich Bałtów uległa sławizacji do XIII wieku, pozostawiając jedynie nieliczne enklawy².

Centralnym odłamem plemion bałtyjskich była gałąź litewska. Plemiona tego odłamu zajmowały większą część terytorium współczesnej Litwy, obejmując przede wszystkim prawobrzeżną część dorzecza Niemna. Jedynym wyjątkiem od tej reguły był stosunkowo niewielki obszar w dolnym biegu Niemna, na którym osiedlili się Skalowie³. Jedną z tych grup były plemiona, które później nazwano Litwinami. Początkowo osiedliły się na terenach rozciągających się między rzeką Świętą a środkowym biegiem Niemna, gdzie ich ziemie graniczyły z obszarami zamieszkałymi przez Zemgalów i Auksztotów⁴. W dorzeczu rzeki Niewiaży znajdowały się ziemie zamieszkiwane przez Auksztotów. Terytorium to graniczyło na wschodzie i południowym wschodzie z obszarem zajmowanym przez plemię Litwinów, od północy z Zemgalami, natomiast od zachodu z Żmudzinami. Auksztoci mieli wąski pas wzdłuż Niemna, graniczący ze Żmudzinami na północy i Jaćwingami na południu⁵. Pomiedzy rzeką Niewiążą a prawym brzegiem Niemna znajdowały się tereny Żmudzi. Teren ten zamieszkiwany był również przez plemiona litewskie, które różniły się jednak nieco od tzw. «Litwinów wyższych»⁶. Na początku XIII wieku Żmudź stanowiła konglomerat

¹ B. B. Седов, *Введение*, [w:] *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*, red. B. B. Седов, Москва 1987, s. 5.

² Ibidem, s. 7.

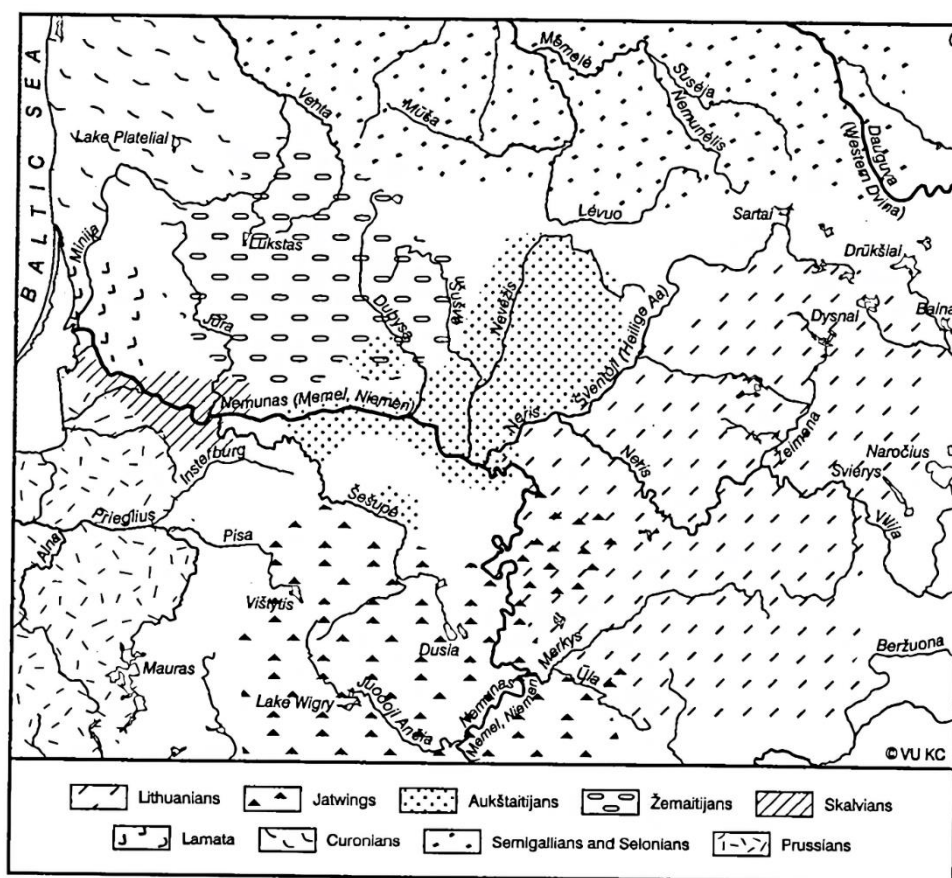
³ B. B. Седов, *Балты*, [w:] *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*, s. 381.

⁴ A. Rachuba, J. Kiaupienė, Z. Kiaupa, *Historia Litwy. Dwugłos polsko-litewski*, Warszawa 2008, s. 261.

⁵ B. B. Седов, op. cit., s. 390.

⁶ J. I. Kraszewski, *Litwa: starożytne dzieje, ustawy, język, wiara, obyczaje, pieśni, przysłowia, podania itd.*, t. 1: Historia do XIII wieku, Warszawa 1847, s. 70.

niewielkich ziem⁷. Region ten graniczył z ziemią częściowo należącymi do Prus oraz z wybrzeżem Morza Bałtyckiego. Na północy graniczył z obszarem zamieszkałym przez Kuronów i Zemgalów, a przez jego środek przepływała rzeka Windawa⁸.

Rys. 1. Plemiona bałtyckie na początku XIII wieku [w:] Z. Kiaupa, *The History of Lithuania*, Vilnius 2005, s. 14.

Na północ od dolnego biegu Niemna, aż po dolny bieg rzeki Wenty, rozciągały się ziemie Kuronów, którzy również zamieszkiwali dorzecze tej rzeki. Na zachód od Kuronów mieszkali Semigalowie. Dalej na wschód mieszkali Selonowie, zajmujące tereny położone na południe od środkowego biegu Dźwiny. Ich bezpośrednimi północnymi sąsiadami byli Łotysze⁹.

Na wschód, w rejonie jezior Świr i Narocz, pojawiły się pierwsze grupy słowiańskie, których osadnictwo miało duży wpływ na kształtowanie się wielonarodowego krajobrazu tego regionu¹⁰. Innym istotnym bałtyckim plemieniem byli Prusowie, zamieszkujący rozległy obszar pomiędzy

⁷ Z. Kiaupa, *The History of Lithuania*, Vilnius 2005, s. 21-22.

⁸ J. I. Kraszewski, op. cit., s. 70.

⁹ Z. Kiaupa, op. cit., s. 20.

¹⁰ A. Rachuba, J. Kiaupienė, Z. Kiaupa, op. cit., s. 261.

dolną Wisłą, regionem jezior mazowieckich oraz Zalewem Kurońskim. Na wschód od tych terenów, w przestrzeni pomiędzy jeziorami mazowieckimi, a środkowym Niemnem, znajdowały się ziemie Jaćwingów, znanych również Sudawami. Sąsiadowały z nimi plemiona Nadrowów, osiedlone w okolicach górnego biegu rzeki Pregoi, a także Skalwowie, zajmujący obszary wzdłuż dolnego biegu Niemna¹¹.

Już pod koniec X i na początku XI wieku wszystkie te plemiona były otoczone przez państwa, które przyjęły chrześcijaństwo: Niemcy, Polskę, Ruś Kijowską, Węgry czy Skandynawię¹². Po sukcesach misji w tych krajach uwagę władców chrześcijańskich przyciągnęły pogańskie ludy bałtyckie. Bolesław Chrobry, władca Polski, dążąc do rozszerzenia swoich wpływów, stał się patronem misji chrystianizacyjnych na ziemiach pruskich¹³. W 997 roku biskup praski Wojciech wyruszył z misją do Prusów, która zakończyła się jego męczeńską śmiercią¹⁴. To była pierwsza udokumentowana misja chrześcijańska na ziemiach Bałtów¹⁵. Niespełna dekadę później podobną misję podjął benedyktyński mnich Brunon z Kwerfurtu, bliski współpracownik Chrobrego. Brunon przybył na dwór Chrobrego i uzyskał jego wsparcie dla wyprawy misyjnej na ziemie pogan. Pod koniec 1008 roku wyruszył z Polski wraz z osiemnastoma towarzyszami, kierując się na północ w stronę Bałtów¹⁶. Brunon miał już doświadczenie w działalności misyjnej, wcześniej przebywał na Rusi Kijowskiej i na Węgrzech¹⁷. W 1009 r. wyruszył na swoją ostatnią misję. Kronika podaje, że 9 marca 1009 roku święty Bruno z Kwerfurtu, arcybiskup i mnich, został ścięty przez pogan «na pograniczu Rusi i Litwy» wraz z 18 towarzyszami¹⁸. Zachodnia Europa po raz pierwszy dowiedziała się o istnieniu Litwy właśnie w 1009 roku, i stało się to w wyniku tragicznej śmierci misjonarza¹⁹.

Pomimo tego, że misja św. Brunona zakończyła się niepowodzeniem, fakt jej odnotowania «na granicy Litwy» świadczy, że w początkach XI wieku istniała już wśród Bałtów odrębna grupa plemion litewskich²⁰. Co więcej, z przekazów o misji Brunona możemy odczytać pewne informacje o wewnętrznym rozwoju tych plemion. Brunon dotarł do lokalnego władcy określanego mianem

¹¹ Z. Kiaupa, op. cit., s. 20.

¹² A. Эйдинтас, А. Бумблаускас, А. Кулакаускас, М. Тамошайтис, *История Литвы*, Вильнюс 2013, s. 28.

¹³ G. Błaszczuk, *Dzieje stosunków polsko-litewskich: od czasów najdawniejszych do współczesności*, t. 1: *Trudne początki*, Poznań 1998, s. 22.

¹⁴ A. Šapoka, *Lietuvos istorija*, Vilnius 1989, s. 39-40.

¹⁵ E. Jovaiša, „Baltai ir krikščionių misionieriai”, [w:] *Lietuva iki Mindaugo*, Vilnius 2003, s. 139.

¹⁶ A. Šapoka, op. cit., s. 40.

¹⁷ G. Błaszczuk, op. cit., s. 22.

¹⁸ A. Bumblauskas, *Lithuania's Millennium - Millennium Lithuaniae or What Lithuania Can Tell the World on this Occasion*, „Lietuvos istorijos studijos”, 2009, t. 23, s. 11.

¹⁹ J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław 1990, s. 39.

²⁰ Z. Kiaupa, op. cit., s. 23.

«króla» (rex) o imieniu Netimer, którego udało mu się nawet nawrócić na chrześcijaństwo i ochrzcić wraz z jego ludem²¹.

Wydarzenie z 1009 r. uświadomiło sąsiednim państwom istnienie Litwy. W dłuższej perspektywie stało się impulsem, poprzez reakcję sąsiadów i presję militarną do konsolidacji plemion litewskich i powstania załączków państwa. Dlatego rok 1009 uznaje się za kamień milowy w dziejach Litwy - moment, w którym Litwini wyszli z kręgu legend i okresu prehistorycznego na arenę historyczną Europy jako nowy, odrębny podmiot.

1.2 Kształtowanie się państwowości (XII w.)

Po pierwszej historycznej wzmiance z 1009 roku związanej z tragiczną misją Brunona z Kwerfurtu Litwa zaczęła stopniowo pojawiać się na arenie politycznej Europy Wschodniej²². W XI i XII wieku plemiona litewskie stopniowo kształtowały swoją strukturę polityczną, reagując na rosnącą presję ze strony sąsiednich państw, zwłaszcza Rusi Kijowskiej i krajów zachodnich. Duże znaczenie dla kształtowania świadomości politycznej i militarnej plemion litewskich miały działania wojenne prowadzone przez sąsiadów. Pod koniec X wieku Ruś Kijowska podjęła pierwsze odnotowane próby zbrojnego podporządkowania plemion litewskich. W roku 983 wielki książę kijowski Włodzimierz (który kilka lat później dokona chrztu Rusi) zaatakował Jaćwież, co potwierdza Powieść minionych lat: *«Иде Володимир на Ятвягы, и побия, и взя землю их...»*²³, prawdopodobnie obejmując swymi działaniami również część ziem litewskich i podporządkowując je sobie. Tradycja staroruska przypisuje nawet legendarnemu bohaterowi Ilji Muromcowi przechwałkę, iż za rządów Włodzimierza co trzy lata pobierał daninę z Litwy²⁴:

«И говорил онъ съ ней таковы слова:

- Жиль я в ъ хороброй Литвы

- По три году поры-времени,

- Выхаживаль дани-выходы отъ князя Владимира,

²¹ A. Bumblauskas, op. cit., s. 12.

²² J. Ochmański, op. cit., s. 39.

²³ *Полное собрание русских летописей* (dalej: ПСРЛ), т. 5: *Псковские и Софийские летописи*, Санкт-Петербург 1851, s. 113.

²⁴ J. Ochmański, op. cit., s. 39.

- *И жилъ я у твоей родателя-у-матушки*»²⁵

Następca Włodzimierza, Jarosław Mądry (1019-1054), kontynuował próby podporządkowania Bałtów²⁶. Jednak główne ziemie bałtyckie nad Niemnem, zamieszkiwane przez Jaćwingów oraz Litwinów, pozostawały wciąż poza kontrolą kijowskich książąt. W 1038 r. Jarosław uderzył na Jaćwingów, jednak wynik wyprawy pozostał nieznany²⁷. Dwa lata później, w 1040 roku, Jarosław uderzył na właściwą Litwę. Jest to pierwsza wzmianka o Litwie w ruskich kronikach. Latopis notuje wyłącznie sam fakt wyprawy: *«Ярославъ иде на Литву»*²⁸, gdzie wynik pozostaje nieznany. Jednocześnie w „Powieści minionych lat” Litwa wymieniona jest w części etnograficznej jako jeden z ludów płacących daninę Rusi: *«А вот другие народы, дающие дань Руси: чудь, меря, весь, мурома, черемисы, мордва, пермь, печера, ямь, литва, зимигола, корсь, нарова, ливы, - эти говорят на своих языках, они - от колена Иафета и живут в северных странах»*²⁹. Biorąc pod uwagę, że przed napisaniem „Powieści minionych lat” Litwa została wspomniana w źródłach kronikarskich tylko raz, mianowicie w związku z wyprawą z 1040 roku, można wnioskować, iż właśnie w tym okresie Jarosław mógł ustanowić nad Litwinami zależność daninową.

Kolejna wzmianka o wyprawie na Litwę pojawia się cztery lata później w Trzeciej kronice nowogrodzkiej³⁰. Możliwe, że wzmianka ta odnosi się albo do kolejnej wyprawy Jarosława, albo, co wydaje się bardziej prawdopodobne, jest wynikiem późniejszego datowania dobrze znanego najazdu z 1040 roku.

W sferę politycznych zainteresowań Rusi weszły również plemiona bałtyjskie znad Dniepru - Galindowie. Świadczy o tym Powieść minionych lat, w której odnotowano wyprawę Izjasława Jarosławowicza z 1058 roku: *«В лето 6566. Победи Изяслав голядь»*³¹.

W latach 1060-1106 ruskie latopisy nie wspominają o zorganizowanych wyprawach na ziemie bałtyjskie. Ten okres «milczenia źródeł» można przede wszystkim powiązać z panowaniem potężnego księcia połockiego Wsiesława Briaczysławowicza (1044-1101), który skutecznie utrzymywał kontrolę nad sąsiednimi obszarami bałtyckimi³². Brak większych kampanii ze strony

²⁵ *Песни, собранные П. Н. Рыбниковым*, изд. 2, ред. А. Е. Грузинский, т. 1, Москва 1909, s. 31.

²⁶ А. С. Кибин, *От Ятвяги до Литвы: Русское пограничье с ятвягами и Литвой в X-XIII веках*, Москва 2014, s. 89.

²⁷ Ibidem, s. 90.

²⁸ ПСРЛ, т. 1: *Лаврентьевская и Троицкая летописи*, Санкт-Петербург 1846, s. 66.

²⁹ *Повесть временных лет*, пер. Д. С. Лихачёва, О. В. Творогова, Санкт-Петербург 2012, s. 13.

³⁰ ПСРЛ, т. 3: *Новгородские летописи*, Санкт-Петербург 1841, s. 211.

³¹ ПСРЛ, т. 1, s. 70.

³² T. Baranauskas, *Lietuvos valstybės ištakos*, Vilnius 2000, s. 148.

książąt ruskich tłumaczyć należy zapewne również tym, że w tym czasie plemiona bałtyckie były zależne od Rusi i regularnie płaciły jej daninę, co potwierdza „Powieści minionych lat”³³.

Okres względnego spokoju zakończył się w 1106 roku, kiedy to Zemgalowie odnieśli zdecydowane zwycięstwo nad książętami połockimi z rodu Wsiesławowiczów³⁴. Prawdopodobnie właśnie w tym momencie Zemgalowie ostatecznie uwolnili się od zależności danniczej od Rusi³⁵. Kilka lat później „Powieść minionych lat” odnotowuje wyprawę na Jaćwież z 1112 roku³⁶. Natomiast Latopis Ławrientiewski wspomina kolejną wyprawę z roku 1113³⁷. Obie kampanie zakończyły się ruskim zwycięstwem i prawdopodobnie miały na celu odzyskanie wpływów nad Jaćwingami. Nie wiadomo jednak, czy Jaćwingowie płacili daninę³⁸.

W XI wieku Litwa była również obiektem zainteresowania ze strony duńskich monarchów, Kanuta Wielkiego (1014-1035) oraz Kanuta IV (1080-1086), którzy podejmowali próby narzucenia Bałtom swojego zwierzchnictwa. Świadectwem tych prób jest wzmianka o Litwie w duńskim rejestrze danin, chociaż wpływ Danii okazał się nietrwały i już w XII wieku zaniknął³⁹.

Od drugiej ćwierci XII wieku sytuacja polityczna na wschodnich ziemiach Europy uległa istotnej zmianie. Na początku tego stulecia rozpadło się państwo staroruskie (Ruś Kijowska). Wykorzystując osłabienie sąsiadów, Litwini, wcześniej wielokrotnie atakowani i podporządkowani ruskim książętom, zaczęli aktywniej działać na arenie politycznej.

W 1132 roku miała miejsce wyprawa Mściława na Litwę⁴⁰. Pomimo początkowych sukcesów: spustoszenia ziem litewskich i uprowadzenia jeńców, jej wyniki pozostają niejednoznaczne. W czasie powrotu książąt ruskich wojsko rozdzieliło się i, być może, utraciło czujność, co natychmiast wykorzystali Litwini. Atakując rozproszone oddziały przeciwnika, zadali im poważne straty. Epizod ten wyraźnie pokazuje rosnące umiejętności taktyczne plemion litewskich.

Kilka dekad później, w 1159 roku, w okresie zaostrzonej walki dynastycznej pomiędzy Borysowiczami a Glebowiczami, Litwa ponownie dała o sobie znać, tym razem angażując się w wewnętrzne spory w Księstwie Połockim⁴¹. Wydarzenie to odnotowuje latopis: «Всеволодь же бѣ

³³ *Повесть временных лет*, s. 13.

³⁴ *Ibidem*, s. 167.

³⁵ T. Baranauskas, op. cit., s. 151.

³⁶ *Повесть временных лет*, s. 175.

³⁷ ПСРЛ, т. 1, s. 127.

³⁸ T. Baranauskas, op. cit., s. 151.

³⁹ J. Ochmański, op. cit., s. 40.

⁴⁰ ПСРЛ, т. 2: *Ипатьевская летопись*, Санкт-Петербург 1843, s. 12.

⁴¹ T. Baranauskas, op. cit., s. 154.

имя великую любовь къ Рогъволоду, и на ту любовь надеялся ѹхавъ к Рогволоду поклонился; Рогволодъ же вѣда Изяславъ Брячиславу, того бо бѣше отчина, а Всеволоду да Сътръжевъ. И оттуда пошѣл къ Минску, и стоя у Мѣньска 10 дней, и сотвори миръ с Ростиславомъ, и хрестъ целоваши, возвратишия въсвои; а Володаръ не целова хреста, тем оже ходяше подъ Литвою в лесах»⁴². Odmowa Wołodara uznania pokoju z Rościsławem i jego późniejsze schronienie się «pod Litwą w lasach» świadczą o bliskich związkach Litwinów z Glebowiczami. Sojusz ten miał dla Litwy strategiczne znaczenie, ponieważ otwierał jej dostęp do wpływów w Połocku i umożliwiał ingerencję w lokalne konflikty, wzmacniając tym samym jej obecność polityczną w regionie.

Rywalizacja wewnętrzna w ziemi połockiej wznowiona została w 1162 roku⁴³. Choć Wołodarowi udało się wówczas zadać Rogwołodowi poważny cios przy wsparciu Litwinów, to zwycięstwo nie przyniosło mu trwałych korzyści. W Połocku władzę objęli książęta z rodu Wasylkowiczów, a Litwini, jak się wydaje, zakończyli współpracę z Wołodarem, kierując swe poparcie ku nowym władcom⁴⁴.

Do 1183 roku Litwa nadal pojawiała się w otoczeniu książąt połockich, biorąc udział w ich wyprawach. Świadectwem tego jest zapis z 1180 roku: *«И придоша Полотъскии князі въ стрѣтеніе, помагающе Святославу Василковича, Брячиславъ изъ Витебъска, братъ его Всеславъ съ Полочаны, съ ними же бяхуть и Лѣбъ и Литва, Всеславъ Микуличъ изъ Логожеска, Андрей Володышичъ и сыновѣцъ его Изяславъ, и Василко Брациславичъ, - снявшися вси, подоша мимо Дрюцка противу Святославу»⁴⁵. Zatem wśród sojuszników wymienieni zostali zarówno Liwowie, jak i Litwini. Nadal jednak odgrywali oni rolę pomocniczego kontyngentu, ich oddziały występowały obok Połocczan, lecz nie prowadziły jeszcze samodzielnych kampanii.*

Wszystko zmienia się jednak w 1183 roku. Latopis odnotowuje: *«На ту же зиму бишася пльсковичи съ Литъвою, и много ся издѣя зла пльсковичемъ»⁴⁶. Była to pierwsza samodzielna wyprawa Litwinów, która zakończyła się złupieniem Pskowa i, jak się przypuszcza, wyjściem spod wpływu książąt połockich⁴⁷. Nie wiadomo, dlaczego właśnie w tym momencie zdecydowali się na samodzielną wyprawę i jak z siły pomocniczej Połocka stali się groźnym przeciwnikiem dla ruskich*

⁴² ПСРЛ, т. 2: s. 83.

⁴³ Ibidem, s. 91.

⁴⁴ T. Baranauskas, op. cit., s. 155.

⁴⁵ ПСРЛ, т. 2, s. 124.

⁴⁶ ПСРЛ, т. 3, s. 18.

⁴⁷ T. Baranauskas, op. cit., s. 163.

władców. Litwini, którzy już wcześniej, w 1132 roku wykazali się swoimi umiejętnościami taktycznymi, mieli bowiem kilka dogodnych okazji do zorganizowania własnej wyprawy na Ruś. Jednak do 1183 roku nie skorzystali z żadnej z nich, ograniczając się jedynie do wspierania części książąt ruskich (przeciwko innym). Pierwsza dogodna okazja pojawiła się w czasie połockich walk wewnętrznych pomiędzy Borysowiczami a Glebowiczami w latach 1158-1167, kiedy księstwo połockie przeżywało głęboki wewnętrzny kryzys. Litwini jednak wówczas ograniczyli się tylko do roli sojusznika Glebowiczów i nie podjęli próby samodzielnego ataku na osłabiony Połock⁴⁸. Drugi poważny kryzys nastąpił po zniszczeniu Kijowa przez wojska księcia włodzimierskiego Andrzeja Bogolubskiego w 1169 roku. Znaczenie Kijowa gwałtownie spadło, a konflikty dynastyczne trwały jeszcze przez ponad dziesięć lat⁴⁹, lecz i w tym okresie Litwini woleli zachować neutralność. Wreszcie w latach 1179-1180, litewskie drużyny znów zostały wciągnięte w spory ruskich książąt, biorąc udział w konfrontacji między Światosławem Wsiewołodowiczem a Rościsławowiczami. Jednak walka ta szybko zakończyła się pojednaniem Światosława z Rościsławowiczami oraz ich sojusznikiem, wielkim księciem włodzimierskim Wsiewołodem III. W rezultacie wewnętrzne wojny na pewien czas ustały, a Litwini nie otrzymali możliwości samodzielnego działania⁵⁰.

Zanim Litwini zorganizowali pierwszy samodzielny najazd, do 1183 roku nie byli jednolitym państwem. Istniało kilka drobnych księstewek i plemion, które działały osobno. Według Tomasa Baranauskasa stabilizacja sytuacji na Rusi oraz ostrzejsza polityka Połocka wobec Litwy mogły skłonić te mniejsze księstwa do zjednoczenia się⁵¹. Dodatkowa przyczyna, dla których Litwini mogli stosunkowo szybko przeobrazić się z pomocniczej siły połockich książąt w groźnego regionalnego przeciwnika, była właśnie współpraca i wzajemne wsparcie ze strony Połocka. Za udział w walkach wewnętrznych i wyprawach połockich książąt Litwini prawdopodobnie otrzymywali znaczące wynagrodzenie. W realiach XII wieku najkorzystniejszą, a zarazem najbardziej praktyczną formą zapłaty, była jednak nie tyle materialna rekompensata, ile właśnie wsparcie polityczne i militarne. W bezpośrednim sąsiedztwie ziem litewskich znajdowały się bowiem mniejsze księstewka, takie jak Nalsza, Deltuwa, które nie były jeszcze zjednoczone w jedną większą strukturę polityczną. Nieprzypadkowo to właśnie plemiona litewskie w późniejszym czasie potrafiły je skonsolidować i stworzyć większe państwo. Już w drugiej połowie XII wieku, korzystając z autorytetu i militarnego wsparcia Połocka, litewscy wodzowie stopniowo włączali te ziemie do swojej strefy wpływów,

⁴⁸ Ibidem, s. 158.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem, s. 159-160.

nakładając na nie daniny⁵². Szczególnie wyraźnie taki mechanizm ujawnił się w 1180 roku, kiedy litewskie oddziały wspierały połockich książąt pod Druckiem. Możliwe, że w zamian za to wsparcie Litwini uzyskali nie tylko polityczne uznanie, lecz także konkretną pomoc wojskową od Połocczan, w realizacji własnych celów terytorialnych. Właśnie taka współpraca mogła przyczynić się do szybkiego wzmocnienia plemion litewskich i ich przekształcenia w samodzielną siłę militarną⁵³.

Po udanej wyprawie na Psków w 1183 roku Litwini stali się groźnym przeciwnikiem ruskich księstw, co jasno widać w staroruskim dziele literackim *«Слово о полку Игореве»*: *«и Двина болотом течёт для тех грозных полочан под кликом поганых»*⁵⁴. Obraz *«болотистой»* Dźwiny, płynącej pod *«кликом поганых»* pogańskich Litwinów, symbolicznie pokazuje, że sam środek ziemi połockiej znajdował się już pod bezpośrednim atakiem wojsk litewskich. Jeśli wcześniej drużyny litewskie były postrzegane przez książąt połockich przede wszystkim jako sojusznicy i pomocnicze oddziały w konfliktach wewnętrznych czy zewnętrznych, to od tego momentu sytuacja zmieniła się radykalnie. Litwini już nie wspierają, lecz niszczą Połock. Ten obraz jednoznacznie symbolizuje polityczny i militarny upadek księstwa połockiego, a także ostateczny zwrot Litwinów ku aktywnej ekspansji na ziemie ruskie.

Szczególnie tragicznie ten przełom został odzwierciedlony w epizodzie śmierci połockiego księcia Iziasława Wasilkowicza z rąk Litwinów: *«Один только Изяслав, сын Васильков, позвенел своими острыми мечами о шлемы литовские, прибил славу деда своего Всеслава, а сам под червлёными щитами на кровавой траве литовскими мечами прибит со своим любимцем, а тот сказал: «Дружину твою, князь, крылья птиц придели, а звери кровь полизали». Не было тут брата Брячислава, ни другого - Всеволода. Так в одиночестве изронил жемчужную душу из храброго тела через золотое ожерелье. Приуныли голоса, поникло веселие, трубы трубят городенские! Ярослава все внуки и Всеслава! Уже склоните стяги свои, вложите в ножны мечи свои повреждённые, ибо лишились мы славы дедов. Своими крамолами начали вы наводить поганых на землю Русскую, на достояние Всеслава»*⁵⁵.

Księstwo Połockie zostało całkowicie zniszczone w wyniku gwałtownego i niszczącego litewskiego najazdu. W decydującym momencie bitwy Briaczysław i Wsiewołod nawet nie podjęli próby walki, pozostawiając Izjasława samotnie wobec śmiertelnego zagrożenia. Scena ta wymownie

⁵² Ibidem, s. 159-160.

⁵³ Ibidem, s. 159.

⁵⁴ *Слово о полку Игореве*, дословный перевод Д. С. Лихачёва, [online:] https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/slovo-o-polku-igoreve/#2 (20.04.2025)

⁵⁵ Ibidem (20.04.2025)

świadczy o głębokim wewnętrznym kryzysie, jaki dotknął Księstwo Połockie. Spory dynastyczne, krótkowzroczne decyzje polityczne i niezdolność do zjednoczenia się w obliczu zewnętrznego zagrożenia doprowadziły do tego, że Litwini nie tylko wymknęli się spod kontroli książąt ruskich, ale także przeszli do otwartej ekspansji.

Po wydarzeniach z 1185 roku, gdy litewskie oddziały spustoszyły Połock i faktycznie wyszły spod wpływu książąt połockich, rozpoczyna się okres aktywnej zewnętrznej ekspansji plemion litewskich, charakteryzujący się częstymi najazdami na sąsiednie terytoria. Zdarzenia następujące po najeździe na Połock można traktować jako umowny punkt wyjścia kształtowania się podmiotowości politycznej Litwy. To właśnie od tego okresu plemiona litewskie stały się bardziej aktywne w polityce zagranicznej, a ich działania nabrały stabilnego i celowego charakteru.

Już w latach 1185-1186 źródła odnotowują udaną wyprawę litewską na ziemie Liwów⁵⁶. W 1188 roku Litwini wspierali Szwedów w ich sporze z Nowogrodem⁵⁷. Prawdopodobnie w 1191 roku Litwini podjęli wyprawę przeciwko Karelom, o czym świadczy list pisany na korze brzoźowej nr 590 z wpisem: «*Литва вѣстала на Корѣлюю*»⁵⁸. W tym czasie Karelowie pozostawali w ścisłym sojuszu z Nowogrodem i i brali udział w wyprawach wojennych, co potwierdza zapis latopisu o wspólnej wyprawie Nowogrodzian i Karelów na ziemie Emi w tym samym roku⁵⁹. W ten sposób inwazja Litwinów na Karelię mogła być związana z sojuszem Litwinów oraz Szwecji i miała na celu osłabienie wpływów Nowogrodu w regionie. Potwierdzeniem tego jest zapis latopisu, iż książę nowogrodzki rozważał wyprawę, wybierając między Litwinami a Czudzią⁶⁰. Fakt rozważania wyprawy przeciwko Litwinom pokazuje, że byli oni już postrzegani jako poważne zagrożenie. Jednak rezygnacja Nowogrodzian z zemsty na Litwinach świadczy o tym, że w tamtym momencie siły litewskie były wystarczająco potężne, aby powstrzymać sąsiadów. Podkreśla to również rosnącą rolę plemion litewskich jako czynnika militarnego i politycznego w regionie pod koniec XII wieku.

Źródła odnotowują także inne przypadki, gdy książęta ruscy deklarowali zamiar wyprawy przeciwko Litwinom, lecz ostatecznie nie odbyły się one. W 1190 r. książę Owrucza Ruryk Rościsławowicz, powróciwszy z udanej wyprawy stepowej przeciw Połowcom, ogłosił najazd na ziemie litewskie⁶¹. Sądząc z kontekstu, długotrwała wyprawa przeciwko Połowcom wyczerpała

⁵⁶ Генрих Латвийский, *Хроника Ливонии*, пер. и комм. С. А. Аннинского, предисл. В. А. Быстрянского, Москва-Ленинград 1938, кн. 1, гл. I, s. 71.

⁵⁷ T. Baranauskas, op. cit., s. 169-170.

⁵⁸ В. Л. Янин, *Новгород. Берестяные грамоты № 540-614*, [w:] В. Л. Янин, А. А. Зализняк, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977-1983 гг.)*, Москва 1986, s. 51.

⁵⁹ ПСРЛ, т. 3, s. 20.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ ПСРЛ, т. 2: Ипатьевская летопись, op. cit., s. 141.

jednak księcia i jego drużynę, a postój w Pińsku jawił się jako rozsądna przerwa. Nagła odwilż, rozmyte drogi i topniejący śnieg uczyniły dalszy marsz ku granicy litewskiej praktycznie niemożliwym, co przesądziło o rezygnacji z planowanej akcji. Uwzględniając stałe zagrożenie ze strony Połowców, oczekiwanie na bardziej sprzyjający moment było bezcelowe i Ruryk powrócił do ochrony południowej granicy. W 1192 roku Ruryk wspólnie ze swoim zięciem Światosławem, wielkim księciem kijowskim, *«стояша у Канева все лето, стерегучи земли Рускиѣ»*⁶², co podkreślało pierwszeństwo obrony południa nad dalekimi wyprawami na północ.

Rok później kwestia wyprawy na Litwę powróciła. Ruryk zaproponował Światosławowi wspólny najazd na Litwę⁶³. Światosław odmówił, wskazując, że jednoczesny marsz obu książąt pozostawiłby Ruś bez obrony⁶⁴. Gdy Ruryk skłaniał się ku samodzielnemu najazdowi, Światosław ostrzegł przed świeżym konfliktem z Połowcami i zagrożeniem własnych ziem, ostatecznie odmawiając wspólnej akcji⁶⁵. Tym samym w 1193 r. zamiar nowego uderzenia na Litwę ponownie nie został zrealizowany. Epizody te dobitnie pokazują, że dla książąt ruskich końca XII w. priorytetem pozostawała obrona własnych ziem, stałe zagrożenie ze strony Połowców oraz niestabilność wewnętrzna faktycznie paraliżowały ich plany ofensywne i nie pozwalały skierować sił przeciw Litwinom.

Pod koniec XII w. ekspansja litewska na północnym zachodzie osiągnęła nowy poziom, co szczególnie pokazują wydarzenia roku 1198. Latopisy nowogrodzkie podają, że książę Izjasław Został wybrany księciem Wielkich Łuk, kluczowym punkcie południowego pogranicza ziemi nowogrodzkiej⁶⁶. A więc była to twierdza chroniąca Nowogród przed najazdami litewskimi. Świadczy to o tym, jak daleko na wschód zaczęto odczuwać zagrożenie litewskie. W tym samym zapisie odnotowano także śmierć księcia Izjasława⁶⁷. Najprawdopodobniej śmierć tego kniazia stała się dogodnym pretekstem do uderzenia w przygraniczną twierdzę. Już jesienią 1198 Litwini wraz z Połoczanami zaatakowali Wielkie Łuki⁶⁸. Wymowne jest to, że podczas wyprawy odwetowej Jarosława na Połock miejscowi książęta przyjęli go *«skłoniwszy głowy»* i zawarli pokój bez oporu. Takie zachowanie wskazuje na niechęć połockich Rurykowiczów do eskalacji konfliktu i najprawdopodobniej odzwierciedla litewską inicjatywę najazdu⁶⁹. Zaraz po roku 1198 najazdy

⁶² Ibidem, s. 141.

⁶³ Ibidem, s. 142.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Ibidem, s. 143.

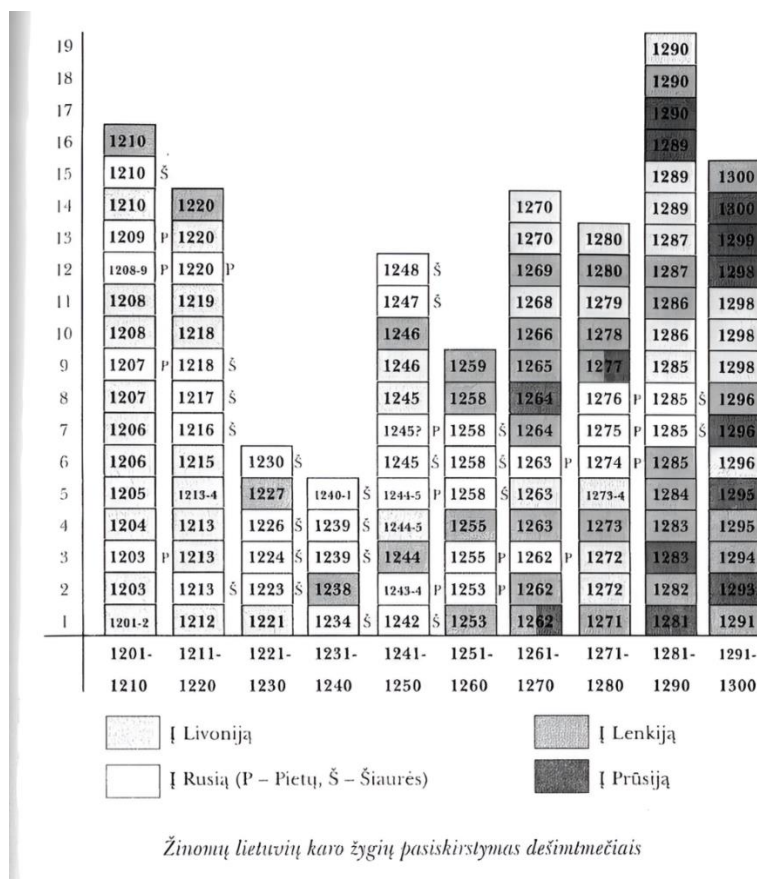
⁶⁶ ПСРЛ, т. 3, s. 24.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ T. Baranauskas, op. cit., s. 171.

litewskie następują jeden po drugim. Według obliczeń Tomasa Baranauskasa w latach 1201-1236 Litwini pojawiają się w 37 wyprawach, z czego 19 było skierowanych przeciwko Liwonii, 14 Rusi i 3 Polsce⁷⁰.

Rys. 2 Podział znanych litewskich kampanii wojskowych według dekad [w:] T. Baranauskas, Lietuvos valstybės ištakos, Vilnius 2000, s.177.

W pierwszym dziesięcioleciu XIII w. główna uwaga skoncentrowana była na ziemiach inflanckich, gdzie już od końca XII w. umacniali się niemieccy osadnicy⁷¹. Henryk Łotewski opisuje najazdy litewskie o różnej skali, najczęściej podejmowane w celu grabieży i uprowadzenia jeńców, jednak dwa epizody wyróżniają się swoim rozmachem i konsekwencjami. W 1205 roku około dwóch tysięcy litewskich jeźdźców przejeżdżało przez niedawno założoną Rygę, wracając z łupami i ponad tysiącem jeńców. Wpadli w zasadzkę zastawioną przez Krzyżaków i Zemgalów. W bitwie poległo około 1200 Litwinów, ich przywódca Żwelgajte został zabity, a jeńcy uwolnieni⁷². W tej wyprawie przeciw Estom kronikarz wspomina o: «человек богатый и могущественный, по имени

⁷⁰ Ibidem, s. 177.

⁷¹ Z. Kiaupa, op. cit., s. 25.

⁷² Генрих Латвийский, op. cit., кн. III, гл. IX, s. 88-91.

*Свельгатэ»*⁷³. Jest to drugie z kolei wzmiankowanie konkretnego litewskiego wodza po Netemirze. Można przypuszczać, że Żwulgajte również był litewskim kunigasem⁷⁴. Po pierwsze, świadczy o tym udział znacznej liczby żołnierzy litewskich w wyprawie, po drugie, Henryk Łotewski poświęca mu szczególną uwagę, określając go jako *«człowieka bogatego i możnego»*, a także szczegółowo opisując okoliczności jego śmierci.

Nie mniej istotną kontynuacją tych wydarzeń stał się kolejny najazd litewski dwa lata później. W 1207 roku wodzowie litewscy, pragnąc pomścić wcześniejsze klęski, zgromadziły liczne oddziały i wtargnęli na tereny Turajdy, pustosząc osady i uprowadzając w niewolę kobiety i dzieci⁷⁵. Na szczególną uwagę w przypadku tej wyprawy zasługuje wzmianka o pewnym wodzu: *«которые два года назад перебили, как во сне, мое войско»*⁷⁶. Biorąc pod uwagę słowa o zabiciu jego wojska, mógł to być jeden ze starszych książąt litewskich, jednak kronikarz nie skupia się na tym.

Podsumowując aktywność wojenną Litwinów na początku XIII wieku, kronikarz Henryk Łotysz zanotował: *«Власть литовская до такой степени тяготела тогда надо всеми жившими в тех землях племенами, что лишь немногие решались жить в своих деревушках, а больше всех боялись лэтты. Эти, покидая свои дома, постоянно скрывались в темных лесных трущобах, да и так не могли спастись, потому что литовцы, устраивая засады по лесам, постоянно ловили их, одних убивали, других уводили в плен, а имущество все отнимали. Бежали и русские по лесам и деревням пред лицом даже немногих литовцев, как бегут зайцы пред охотником, и были ливы и лэтты кормом и пищей литовцев, подобно овцам без пастыря в пасти волчьей»*⁷⁷.

1.3 Zjednoczenie plemion i rządy Mendoga

Na przełomie XII i XIII wieku ziemie litewskie przeżywały istotne przemiany społeczno-ekonomiczne, które stworzyły warunki do konsolidacji plemion bałtyjskich. Struktura społeczna stopniowo ewoluowała od układu rodowego do systemu dziedzicznych posiadłości możnych. W rękach elity koncentrowały się obszerne dobra ziemskie, uprawiane przez ludność zależną oraz

⁷³ Ibidem, s. 88.

⁷⁴ Kunigas (*kunigai*) - dawny tytuł warstwy przywódczej wśród Bałtów do XIII wieku, wywiedzionej z elity plemiennej. Wodzowie ci gromadzili drużyny, z czasem uzyskali władzę dziedziczną, a w XII wieku stawali się władcami ziem. „Kunigai”, [online:], <https://www.vle.lt/straipsnis/kunigai> (11.09.2025)

⁷⁵ Ibidem, s. 109-112.

⁷⁶ Ibidem, s. 111.

⁷⁷ Ibidem, s. 125-126.

niewolników⁷⁸. Podstawę społeczeństwa stanowili wspólnicy-laukininkowie, ale z bardziej zamożnych rodzin wyodrębniały się drużyny, które przekształciły się w zawodową warstwę wojskową. Wodzowie, pobierający z osad regularne świadczenia, połudzie i składczynę, stopniowo przeobrażali się w dziedzicznych książąt (kunigasów), a zbiorowość wspólnot terytorialnych uformowała się w załączki wczesnych organizmów państwowych⁷⁹.

Niemniej istotną rolę odegrały przemiany gospodarcze. Metalurgia, oparta na lokalnych rudach darniowych, kowalstwie i garncarstwie, zapewniła książętom i ich drużynom uzbrojenie oraz wyposażenie porównywalne z tym, które posiadali sąsiedzi na pograniczach Rusi czy Polski. Na początku XIII wieku drużyny litewskie dysponowały solidnymi mieczami, włóczniami, kolczugami i hełmami, co świadczyło o ich technicznej i militarnej gotowości do prowadzenia dużych wypraw⁸⁰.

Proces konsolidacji politycznej przejawiał się w stopniowym jednoczeniu plemion pokrewnych. Już pod koniec XII i na początku XIII wieku na wielu terytoriach Litwy utrwaliła się władza poszczególnych kunigasów: w Upicie - Ruszkisa, w Szawlach - Bulusa, w Łaukowie - Wikintasa, w ziemi litewskiej i części nalsziańskiej - Dangirutisa i Stakisa⁸¹. To właśnie działalność tych ostatnich odegrała kluczową rolę w początkowym etapie jednoczenia. Pod koniec XII wieku umocnili się oni jako najbardziej wpływowi władcy, a pozostali wodzowie prawdopodobnie uznawali ich zwierzchnictwo. W ten sposób została ukształtowana swoista konfederacja ziem litewskich, która stała się podstawą dalszej konsolidacji i kształtowania się państwowości⁸².

Polityką „związku litewskiego” na przełomie XII i XIII wieku kierowali starsi książęta (kunigasi), którzy odpowiadali za kluczowe decyzje dyplomatyczne i wojskowe. W 1201 r. został zawarty układ z Inflantami⁸³, a sojusz z księciem Księstwa Gercike Wsiewołodem został przypieczętowany małżeństwem z córką: «одного из наиболее могущественных литовцев»⁸⁴. Inicjatywa militarna również należała do starszych książąt. Wiadomo, że w wyprawie przeciwko Estom w 1205 roku litewskim wojskiem dowodził Żwelgajcis, podporządkowany jeszcze potężniejszemu władcy, który jak się przypuszcza, już w 1207 roku zdołał zebrać wszystkie wojska litewskie⁸⁵. To jednoznacznie pokazuje, że starsi książęta stanowili ośrodek władzy politycznej i

⁷⁸ Э. Гудавичюс, *История Литвы: с древнейших времён до 1569 года*, т. 1, Москва 2005, s. 33-35.

⁷⁹ Ibidem, s. 34-35.

⁸⁰ Ibidem, s. 33-34.

⁸¹ Ibidem, s. 35.

⁸² Ibidem, s. 35-36.

⁸³ Генрих Латвийский, *op. cit.*, кн. III, гл. V, s. 81.

⁸⁴ Ibidem, s. 125.

⁸⁵ Ibidem, s. 109.

militarnej w ramach konfederacji, decydując zarówno o jej związkach dyplomatycznych, jak i kierunkach ekspansji.

Istotnym czynnikiem sprzyjającym jednoczeniu plemion litewskich było wzmocnienie Zakonu Kawalerów Mieczowych. W 1199 r. papież Innocenty III ogłosił krucjatę na ziemie położone wzdłuż Dźwiny. Już w 1202 r. powstał Zakon Kawalerów Mieczowych, którego głównym zadaniem miała być chrystianizacja Inflant, a następnie sąsiednich obszarów. Bardzo szybko wojska Zakonu stały bezpośrednim zagrożeniem dla ziem litewskich⁸⁶. Choć początkowo dochodziło do krótkotrwałych sojuszy między Litwinami a Zakonem, wkrótce stosunki gwałtownie się pogorszyły i niemal każdy kolejny rok przynosił nowe zbrojne starcia.

W latach 1207-1209 Litwini ponieśli w Inflantach serię porażek. W 1207 roku książę kukieński Wiaczko przekazał połowę swoich ziem Zakonowi w zamian za pomoc przed atakami Litwinów⁸⁷. W 1208 roku biskup ryski Albert wysłał opata Teodoryka i przeora Engelberta z całą swoją drużyną i pielgrzymami którzy najechali ziemie Selów i zdobyli ich gród⁸⁸, pozbawiając Litwę ważnego punktu, z którego regularnie podejmowano najazdy na terytoria inflanckie. W 1209 roku mieszkańcy Rygi zajęli Gercikę, a książę Wsiewołod został zmuszony do uznania zwierzchności Inflant⁸⁹. Mimo to Wsiewołod wciąż współdziałał z Litwinami⁹⁰. Na początku drugiego dziesięciolecia XIII wieku działania wojenne przybrały jeszcze szerszy rozmach. W 1210 roku Zakon Kawalerów Mieczowych stał się celem masowych napaści ze strony sąsiednich plemion i księstw ruskich⁹¹. Zdołał je jednak odeprzeć i zawrzeć pokój z księstwem połockim⁹², który w 1212 r. został potwierdzony i umocniony⁹³. Seria porażek litewskich drużyn na kierunku inflanckim oraz brak możliwości bezpośredniego przejścia na ziemie estońskie bez zgody Zakonu, skłoniły książąt litewskich do poszukiwania nowych sojuszników, zdolnych wspólnie przeciwstawić się rosnącej potęgze militarnej Inflantczyków.

Sojusznika udało się znaleźć w 1213 roku, kiedy jeden ze starszych książąt, Dangirutis: «с большими дарами отправился к великому королю новгородскому и заключил с ним мирный союз». W drodze powrotnej został jednak pojmany przez Zakon Kawalerów Mieczowych, a

⁸⁶ A. Rachuba, J. Kiaupienė, Z. Kiaupa, op. cit., s. 263.

⁸⁷ Генрих Латвийский, op. cit., кн. III, гл. XI, s. 107-108.

⁸⁸ Ibidem, s. 112-113.

⁸⁹ Ibidem, s. 126-127.

⁹⁰ Ibidem, s. 127-128.

⁹¹ Ibidem, s. 134-135.

⁹² Ibidem, s. 136.

⁹³ Ibidem, s. 152-153.

następnie zmarł w więzieniu, popełniając samobójstwo⁹⁴. Podobny los spotkał innego starszego księcia, Stakisa, który zginął w zasadzce zorganizowanej przez Niemców przy współudziale księcia połockiego Włodzimierza i Łatgałów⁹⁵. Śmierć dwóch starszych książąt osłabiła związek litewski zmniejszając jego zdolności do prowadzenia samodzielnych wypraw przeciwko Inflantom. W kolejnych latach Litwini ograniczyli się jedynie do wsparcia swego sojusznika Wsiewołoda, co miało miejsce m.in. w 1215 r.⁹⁶. Jedną z przyczyn następującego wówczas zastoju w organizowaniu wypraw było również to, że spadkobiercy poległych wodzów byli jeszcze zbyt młodzi, by objąć przywództwo⁹⁷. W tych okolicznościach ziemie litewskie zmuszone były zmienić strategię, kierując swą uwagę na południe i starając się manewrować pomiędzy sąsiednimi państwami. Rezultatem tej dyplomatycznej reorientacji było zawarcie w 1219 roku układu pokojowego z księciem wołyńskim, który wyznaczył nowy etap w polityce zagranicznej Litwy:

«Божиимъ повелѣніемъ прислаша князи Литовскіи къ великой княгинѣ Романовѣ, и Данилови и Василкови, миръ дающе. Бяху же имена Литовскихъ князей: се старѣйшии Живиньбудъ, Давятъ, Довъспрункъ, братъ его Мидогъ, братъ Довъяловъ Виликаиль; а Жемотьскыи князи Ерьдивиль, Выкынтъ; а Рушьковичевъ -Кинтибутъ, Вонибутъ, Бутовитъ, Вижвикъ и сынъ его Вишлий, Китеній, Пликоусова; а се Булевичи: Вишимутъ, его же уби Миндовгъ и жену его поля и братію его поби, Едивила, Спрудѣйка; а се князи изъ Дяволтвы: Юдьки, Пукыкъ, Викышъ, Ликыкъ. Си же вси миръ даша князю Данилови и Василку, и бѣ земля покойна. Ляхомъ же не престающимъ пакостящимъ, и приѣде на ны Литва, и воеваша Ляхы и много убийства створи въ нихъ»⁹⁸.

Był to akt zbiorowy, podpisany prawdopodobnie przez wszystkich książąt litewskich. W dokumencie wymieniono dwudziestu jeden książąt, w tym grupę pięciu starszych. Wśród nich znalazł się młody Mendog, którego imię widnieje na czwartym miejscu obok brata Dowsprunga, ustępując starszeństwem jedynie Żywinbudowi i Dowiatowi. Brak jednoosobowego władcy w układzie z 1219 roku wyraźnie pokazuje, że Litwa wciąż pozostawała związkiem ziem, konfederacją bez wyraźnie wyodrębnionej centralnej władzy⁹⁹.

Jednak już w drugiej ćwierci XIII wieku sytuacja pod tym względem uległa gwałtownej zmianie. Latopisy notują, że wzmianki o drobnych litewskich najazdach stopniowo zanikają, a

⁹⁴ Ibidem, s. 161.

⁹⁵ Ibidem, s. 162.

⁹⁶ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 41.

⁹⁷ Генрих Латвийский, op. cit., кн. III, гл. XVIII, s. 168.

⁹⁸ ПСРЛ, т. 2 s. 161-162.

⁹⁹ А. Эйдинтас, А. Бумблаускас, А. Кулакаускас, М. Тамошайтис, *История Литвы*, Вильнюс 2013, s. 29.

wewnątrz kraju rozpoczął się okres walki o władzę. W 1226 r. Litwini dokonali wielkiej wyprawy na Nowogród, wystawiając siedmiotysięczne wojsko, co wskazuje na chwilowe wzmocnienie władzy centralnej, choć później ów przywódca (kierujący tą wyprawą) został zabity bądź odsunięty od rządów¹⁰⁰. Już w 1235 roku źródła zaczynają posługiwać się określeniem «*Litwa Mendoga*», co świadczy o wysunięciu się Mendoga na czoło wśród książąt. Nie można jednak wykluczyć, że obok niego nadal istniały inne ośrodki władzy¹⁰¹. Los trzech starszych książąt: Żywinbunda, Dowiata i Wilikajły pozostaje nieznany. Jednakże, biorąc pod uwagę świadectwo latopisu z 1219 roku: «*a ce Булевичи :вишимуть, его же уби Миндовъ и жену его поля и братию его побѣ, Едивила, Спрудыка*»¹⁰² można przypuszczać, że w toku wewnętrznej walki Mendog wraz z bratem Dowsprungiem usunęli konkurentów. Sam Dowsprung, jak się wydaje, zmarł jeszcze przed 1235 rokiem¹⁰³. Ostateczne umocnienie Mendoga jako najwyższego władcy nastąpiło w latach 1244-1245, kiedy w Starszej kronice rymowanej Liwonii został określony mianem «*Миндовъ, богатый король литовский*»¹⁰⁴. Prawdopodobnie samo państwo litewskie ukształtowało się około 1240 roku, kiedy po śmierci brata Dowsprunga Mendog stał się jedynym starszym księciem, co otworzyło mu drogę do zjednoczenia ziem litewskich pod swoją władzą¹⁰⁵.

W momencie zakończenia procesu jednoczenia ziem litewskich pod władzą Mendoga, w drugiej ćwierci XIII wieku, jego własne posiadłości nie wyróżniały się dużymi rozmiarami i obejmowały głównie południową część Litwy, której centrum stanowił strategicznie ważny zamek w Worucie (identyfikowane prawdopodobnie Grodzisko w Šeimyniškėliai). Natomiast znacznie rozleglejsze terytoria znajdowały się we władaniu jego starszego brata, księcia Dowsprunga. Po śmierci Dowsprunga, która nastąpiła nie później niż w 1235 roku, jego dzielnica przypadła synom, Towciwilowi i Edywidowi. Jednakże, ze względu na uznane starszeństwo Mendoga, obaj spadkobiercy zmuszeni byli podporządkować się swojemu stryjowi, co umocniło pozycję Mendoga¹⁰⁶.

Na Zachodzie, w bezpośrednim sąsiedztwie kształtującego się państwa litewskiego, także następowały zmiany. Wielki Mistrz Zakonu krzyżackiego, Hermann von Salza, otrzymał zaproszenie od księcia mazowieckiego Konrada w 1226 roku, w 1230 roku została darowana mu ziemia

¹⁰⁰ T. Baranauskas, op. cit., s. 176.

¹⁰¹ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 46.

¹⁰² ПСРЛ, т. 2, s. 161-162.

¹⁰³ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 47.

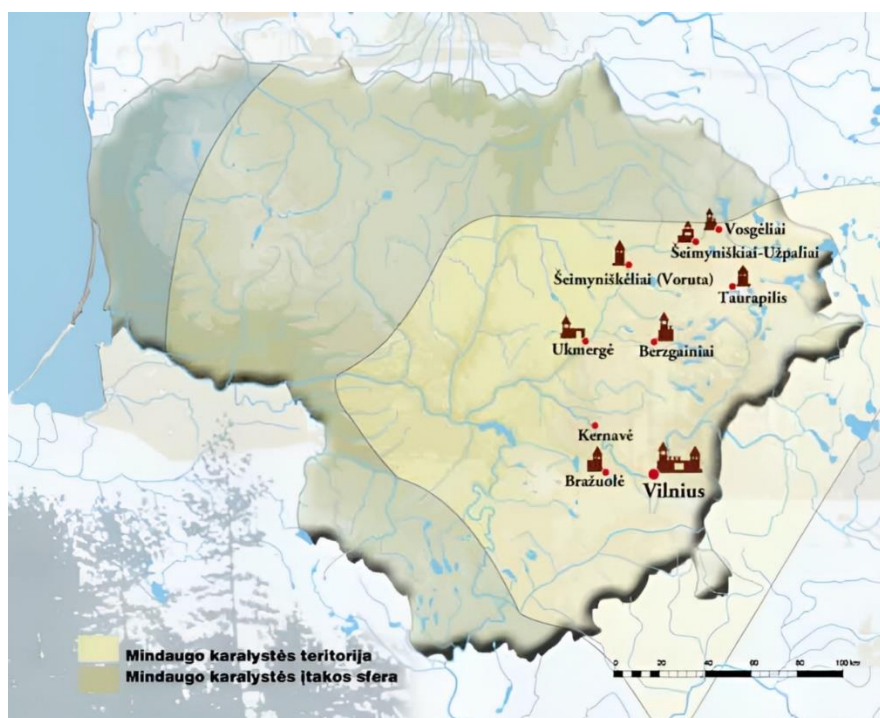
¹⁰⁴ *Старшая Ливонская рифмованная хроника*, [online:]

https://www.vostlit.info/Texts/rus12/Livl_Alte_Reimchronik_II/frameset1.htm (12.05.2025), st. 2450.

¹⁰⁵ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 46.

¹⁰⁶ Ibidem, s. 47.

chełmińska, w której osiedlił się w następnym roku. W tym samym 1231 roku Zakon Kawalerów Mieczowych wysłał swoich posłów do Zakonu Krzyżackiego z propozycją połączenia się¹⁰⁷. Czynnikiem przyspieszającym przyłączenie była klęska „Braci Mieczowych” w bitwie pod Szawłami w 1236 r., w której zginął ich mistrz Volkwin. Po tej porażce zakon de facto przestał istnieć. W 1237 r. utworzono autonomiczną gałąź Zakonu Krzyżackiego - inflancką, której mistrz (krajowy) podlegał wielkiemu mistrzowi Zakonu Niemieckiego¹⁰⁸.

Rys. 3 Najważniejsze zamki Litwy Wschodniej za czasów Mendoga (Vilnius - (Wilno), Kernavė - (Kiernów), Ukmergė - (Wilkomierz), Šeimyniškeliai (Voruta) - brak odpowiednika (Voruta), Užpaliai - (Uźpol), Taurapilis - (brak odpowiednika), Berzgainiai - (brak odpowiednika) [w:]

<https://web.archive.org/web/20210514153441/http://viduramziu.istorija.net/pilys/voruta.htm>

Umacnianie swojej władzy Mendog rozpoczął w warunkach osłabienia Rusi, która padła ofiarą najazdu mongolskiego. Wykorzystał tę sytuację, wysyłając do spustoszonych obszarów ruskich podległych sobie książąt, a ich dzielnice faktycznie często przywłaszczał. W 1239 roku jeden z takich książąt próbował osiedlić się w Smoleńsku¹⁰⁹, lecz został stamtąd wyparty przez Jarosława Wsiewołodowicza: «Иде Ярославъ Смоленску на Литву, и Литву побѣди, а князя ихъ изыма¹¹⁰».

¹⁰⁷ Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija. Iki Vytauto Didžiojo mirties*, t. 1, Roma 1978, s. 167.

¹⁰⁸ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 44-45.

¹⁰⁹ Ibidem, s. 48.

¹¹⁰ ПСРЛ, т. 7: *Летопись по Воскресенскому списку*, Санкт-Петербург 1856, s. 144.

Bezpośrednią ekspansję swoich posiadłości Mendog rozpoczął od przyłączenia ziem tzw. Rusi Czarnej, po lewej stronie Niemna, obejmujących najbliższe Litwie południowe obszary Rusi. Proces ten przebiegał w kontekście litewsko-wołyńskiego konfliktu lat 1241-1245¹¹¹. Z podbitych ziem Mendog zachował dla siebie Słonim i Wołkowysk, natomiast Nowogródek przekazał swojemu synowi Wojsielkowi¹¹². Po włączeniu ziem Czarnej Rusi Mendog podjął działania w dwóch kierunkach jednocześnie. Po pierwsze, zawarł sojusz z Prusami i w 1244 roku, korzystając z powstania Prusów przeciwko zakonowi krzyżackiemu, ustanowił swoje zwierzchnictwo nad Skaliwą, Nadrowią i północną Sudowią. Po drugie, w tym samym roku podjął próbę rozszerzenia litewskich posiadłości na północ, dążąc do podporządkowania Kuronów. Oblęgał zamek w Embute, jednak niewielki garnizon inflanckiego zakonu zdołał utrzymać twierdzę i zapobiec jej zdobyciu¹¹³.

Gdy w 1246 r. wybuchło na ziemiach litewskich lokalne powstanie, zaufany wódz Mendoga, Lengiewin, zaatakował drobnych litewskich władców Milgrinasa, Tutse i Ginejkę¹¹⁴. Zwróciwszy się o pomoc do zakonu, ujawnili oni kruchość wewnętrznej spójności państwa Mendoga i ryzyko konsolidacji jego krewnych przeciwko niemu¹¹⁵. Dodatkowym czynnikiem były silne więzi dynastyczne siostrzeńców Mendoga. Jedna siostra była żoną księcia Daniela Halickiego, władcy Wołynia i ziemi halickiej, a druga Aleksandra Newskiego, księcia nowogródzkiego¹¹⁶. Aby temu zapobiec, w 1248 r. Mendog skierował siostrzeńców, Towciwiłła i Edywida, oraz stryja Wykinta, księcia Żmudzi, na wielką wyprawę na wschód. Początkowo odnosili oni sukcesy, nad Protwą pokonali Michała Jarosławicza, księcia moskiewskiego, który poległ w bitwie¹¹⁷. Przypuszczalnie w trakcie kampanii zajęto Witebsk, Smoleńsk i Połock, gdzie osiadł Towciwiłł¹¹⁸, księciem witebskim został Wikint, a Edywid smoleńskim¹¹⁹. Jednak już w tym samym roku koalicja książąt suzdalskich pod wodzą Włodzimierza Jarosławicza zadała im klęskę pod Zubcowem¹²⁰, a uprzednio zdobyte ziemie zapewne utracono¹²¹. Sytuację tę Mendog wykorzystał do wzmocnienia swojej pozycji na

¹¹¹ А. Дубонис, *Две модели литовской экспансии на Русь (XIII - начало XIV века): овладение Полоцком и Новогрудком*, „Исторический вестник”, 2014, nr 7 (154), s. 76.

¹¹² Z. Ivinskis, op. cit., s. 164.

¹¹³ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 49-50.

¹¹⁴ *Старшая Ливонская рифмованная хроника*, s. 2720 - 2745.

¹¹⁵ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 50-51.

¹¹⁶ Z. Ivinskis, op. cit., s. 169.

¹¹⁷ ПСРЛ, т. 4: *Новгородские и Псковские летописи*, Санкт-Петербург 1856, s. 38.

¹¹⁸ J. Ochmański, op. cit., s. 46.

¹¹⁹ H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa, t. 1: Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku*, Warszawa 1933, s. 62.

¹²⁰ ПСРЛ, т. 4, s. 38.

¹²¹ J. Ochmański, op. cit., s. 46.

Litwie, zajął opuszczone dzielnice, podwajając mniej więcej obszar swej bezpośredniej jurysdykcji, i wysłał zaufanych ludzi, aby w razie, gdyby książęta pozostali przy życiu, zostali zabici¹²².

Jednakże Daniel Halicki udzielił schronienia przeciwnikom Mendoga¹²³ i zbudował przeciw niemu szeroką koalicję obejmującą siły ruskie, połowieckie, żmudzkie, jaćwieskie, inflanckie oraz częściowo włodzimiersko-suzdalskie¹²⁴. W 1250 roku zjednoczone wojsko z udziałem Towciwiła pustoszyło ziemie Czarnej Rusi¹²⁵. W tym samym roku Towciwił przyjął chrzest¹²⁶, a zakon krzyżacki stanął po jego stronie i rozpoczął działania przeciw Mendogowi. Spustoszone okolice Woruty, Nalszy oraz Żmudzi, sam Zakon przyłączył do swych włości Semigalię¹²⁷. Mendog wykorzystał napięcia między biskupstwem ryskim a Zakonem¹²⁸ i zawarł układ z mistrzem Andreasem von Stirlandem. W zamian za obietnicę odstąpienia części Żmudzi Mendog przyjął chrzest w 1251 roku¹²⁹. W następstwie tego, za zgodą papieża, 6 lipca 1253 roku odbyła się koronacja królewska Mendoga, co de facto rozbiło koalicję¹³⁰. W 1254 roku został zawarty pokój z Danielem Halickim¹³¹. Czarna Ruś formalnie przechodziła pod władzę Romana Daniłowicza, który jednak uznawał zwierzchnictwo Mendoga. Po porażce Towciwił został zmuszany do uznania Mendoga i osiedlił się w Połocku, dodatkowo papież bullą potwierdził suwerenne prawa Mendoga do wszystkich przyłączonych ziem ruskich¹³².

Przyjęcie chrześcijaństwa i korony królewskiej wiązało się jednak z licznymi ustępstwami na rzecz Zakonu. W dokumencie z 1253 roku Mendog nadał w całości siedem ziem Zakonowi: «*Kulene totum, Karsowe totum, Crase totum, Nederowe totum, Weyze totum, aliud Weyse totum, Wange totum*»¹³³ oraz pięć częściowo: «*Rasseyene medietatem, Lukowe medietatem, Betegalle medietatem: Eregalle medietatem, Deynowe medietatem*»¹³⁴. Akt ten został potwierdzony dokumentem z 1257 roku, w którym pojawiło się nowe nadanie «*Pamemene medietatem*»¹³⁵. W 1255 roku Mendog darował Zakonowi ziemie Selii: «*et fratribus in Lyuonia terram, que Selen dicitur, videlicet Meddene,*

¹²² Э. Гудавичюс, op. cit., s. 51.

¹²³ ПСРЛ, т. 2, s. 187.

¹²⁴ А. Дубонис, op. cit., s. 62-63.

¹²⁵ Z. Kiaupa, *Kształtowanie się państwa*, [w:] Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Historia Litwy. Od czasów najdawniejszych do 1795 roku*, Warszawa 2007, s. 61.

¹²⁶ ПСРЛ, т. 2, s. 187.

¹²⁷ *Старшая Ливонская рифмованная хроника*, s. 3245-3450.

¹²⁸ Z. Ivinskis, op. cit., s. 170.

¹²⁹ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 52-53.

¹³⁰ Ibidem, s. 55.

¹³¹ Ibidem, s. 56.

¹³² Ibidem, s. 56-57.

¹³³ W. Kętrzyński, *O dokumentach Mendoga, króla litewskiego*, Kraków 1907, s. 13.

¹³⁴ Ibidem, s. 13.

¹³⁵ Ibidem, s. 13.

Pelone, Maleysine, Thovraxce cum suis attinenciis duximus assignandam perpetuo libere possidendam»¹³⁶. Dodatkowo w 1259 roku przekazał tereny zdobyte jeszcze podczas tzw. pierwszego powstania pruskiego: «*Denowe tota, quam etiam quidam Jetwesen vocant*» z wyłączeniem kilku poszczególnych osad: «*Sentane, Dernen, Cresmen*» i wsi «*Gubiniten*», Ponadto Zakonowi zostały nadane «*totam terram Schalowen*» i «*Seymeten totam*» czyli Skalowia i Żmudź¹³⁷.

Po koronacji Mendoga w 1253 r. droga ekspansji na północ została faktycznie zamknięta ze względu na jego sojusznicze relacje z zakonem krzyżackim. W tej sytuacji wielki książę skoncentrował się na kierunku wschodnim, prowadząc wyprawy na ziemie ruskie. Dodatkowym impulsem do takich działań była bulla papieska, która potwierdzała prawa Litwy do przyłączonych ziem ruskich. Już w 1254 roku Litwini najechali Łuck¹³⁸, w 1258 roku ruszyli przeciw Smoleńskowi, gdzie zdobyli łupy wojenne, a następnie uderzyli na Torżok, pustosząc ziemię nowotorżską i samo miasto¹³⁹.

Równocześnie Litwa prowadziła łupieszcze najazdy na Polskę, odnotowane w latach 1253, 1255, 1257 i 1258¹⁴⁰. Wyprawy te nie przyniosły jednak trwałych podbojów terytorialnych. Natomiast działania Mendoga na Rusi wywołały niezadowolenie Ordy. Zimą 1258-1259 roku ziemie litewskie zostały spustoszone przez najazd tatarski pod wodzą temnika Burundaja, wspieranego przez księcia Daniela Halickiego i jego brata Wasylka Romanowicza. W trudnej sytuacji Mendoga, jego syn Wojsiełk wraz z Towciwillem zdołali przejąć ziemie Czarnej Rusi, odbierając je Romanowi Daniłowiczowi i zatrzymując go w niewoli¹⁴¹.

W tym samym czasie na północno-zachodnich rubieżach rozgrywały się wydarzenia kluczowe dla Żmudzi. W latach 1252-1260 Żmudzini samotnie stawiali opór zakonowi krzyżackiemu. Punktem kulminacyjnym tego konfliktu była bitwa pod Durbe w 1260 r., w której połączone siły krzyżackie (z Prus i Inflant) i ich sojuszników poniosły druzgocącą klęskę¹⁴². Zwycięstwo Żmudzinów dało impuls do wielkiego powstania pruskiego, podczas którego wspólnie z żmudzkimi oddziałami Prusowie zadali ciężkie ciosy obu gałęziom Zakonu. Latem 1261 r. Żmudzini uzyskali poparcie Mendoga i Trenioty, a Żmudź faktycznie wróciła w skład Litwy, co otworzyło nowy etap ofensywy przeciw Krzyżakom. Latem 1262 roku duża armia litewska pod

¹³⁶ Ibidem, s. 21.

¹³⁷ Ibidem, s. 30.

¹³⁸ ПСРЛ, т. 2, s. 195.

¹³⁹ ПСРЛ, т. 3, s. 56.

¹⁴⁰ Z. Kiaupa, op. cit., s. 65.

¹⁴¹ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 59.

¹⁴² Ibidem, s. 60-63.

wodzą Trenioty spustoszyła księstwo płockie i ziemię chełmińską, w trakcie tej wyprawy zginął książę mazowiecki Siemowit. Wkrótce, 9 lutego 1263 roku, Litwini pod dowództwem Trenioty rozbili wojska inflanckie (krzyżackie) pod Daugaugriem¹⁴³.

Sam Mendog kontynuował w tym czasie wyprawy przeciw ziemiom ruskim: w 1262 roku uderzył na Wołyń, a w 1263 roku na Briańsk¹⁴⁴. Ostatnia z tych wypraw okazała się dla niego zgubna. Po śmierci żony Marty Mendog siłą poślubił jej młodszą siostrę, żonę księcia nalszańskiego Dowmonta. Zniewaga ta skłoniła Dowmonta do zawarcia sojuszu z Treniotą, który zaatakował Mendoga w chwili, gdy ten wysłał swoje wojsko na Briańsk. W wyniku spisku wielki książę litewski został w 1263 r. zabity (wraz z dwoma synami), co oznaczało tragiczny koniec jego panowania¹⁴⁵.

Ekspansja Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasach Mendoga stała się punktem zwrotnym w historii regionu. Litwa ze związku plemiennego przekształciła się w państwo, które posiadało wpływ wykraczający poza lokalne interesy. W tym okresie stała się ważnym czynnikiem równowagi między Zachodem a Wschodem, zdolnym nie tylko bronić swoich ziem, lecz także oddziaływać na kształtowanie politycznej mapy Europy Wschodniej.

1.4 Litwa po śmierci Mendoga: od kryzysu do konsolidacji

Śmierć Mendoga w 1263 roku stała się punktem zwrotnym we wczesnej historii Wielkiego Księstwa Litewskiego. Usunięcie władcy, wokół którego budowano nową pionową strukturę władzy, zapoczątkowało okres niestabilności politycznej, serię krótkotrwałych rządów oraz ostrych konfliktów dynastycznych. Zarazem to właśnie lata między 1263 rokiem a początkiem lat 1280. nadały polityce litewskiej ofensywny charakter, sprzyjając integracji ziem przygranicznych i kształtowaniu nowych sojuszy.

Treniota, czołowy dowódca połowy XIII wieku, po objęciu władzy na Litwie kontynuował kurs antykrzyżacki i wyeliminował Towciwiłła¹⁴⁶. Po jego zabójstwie Treniota zażądał od bojarów połockich wydania syna zamordowanego, ten jednak, wraz ze swoją drużyną, zdołał zbiec do Nowogrodu. Towciwiłła zastąpił w Połocku inny książę¹⁴⁷, «*Gierden*»¹⁴⁸ co świadczy o

¹⁴³ Ibidem, s. 63-66.

¹⁴⁴ Z. Kiaupa, op. cit., s. 70.

¹⁴⁵ ПСРЛ, т. 2, s. 201.

¹⁴⁶ Ibidem, s. 201-202.

¹⁴⁷ ПСРЛ, т. 3, s. 58.

¹⁴⁸ А. Дубонис, op. cit., s. 67.

utrzymującym się wpływie Litwy na ziemię połocką. Wojenne rządy Trenioty były energiczne, lecz krótkie. W 1264 r. oblegał zamek Weluwa, jednak oblężenie nie powiodło się¹⁴⁹, a w drugiej połowie tegoż roku został zabity przez dworskich koniuszych, wiernych pamięci Mendoga¹⁵⁰.

Po śmierci Trenioty władzę przejął Wojsiełk, który obrał kurs normalizacji relacji z Zakonem¹⁵¹. Zakon nie wstrzymał jednak ekspansji, w 1264 roku spalono zamek Grez, w 1264 i 1266 uderzano na Zemgalów¹⁵², a w 1267 podporządkowano Kuronów¹⁵³. Wewnątrz Litwy pozycja Wojsiełka początkowo była niestabilna. Część możnych, z Dowmontem na czele, go nie uznawała. Uzyskawszy poparcie księcia połockiego Gierdenia oraz księcia halickiego Szwarna, Wojsiełk w latach 1265-1266 prowadził walkę z opornymi i osiągnął sukces w dużej mierze dzięki temu, że jego przeciwnicy działali w sposób niezorganizowany¹⁵⁴. W toku tych działań siłą podporządkowano ziemie nalszańską i deltowską¹⁵⁵. Sam Dowmont uciekł w 1265 roku do Pskowa i przyjął chrzest¹⁵⁶. Obejmując tam władzę, w 1266 roku uderzył na posiadłości Gierdenia, uprowadzając do niewoli jego żonę i dwoje dzieci, zaś w 1267 roku, wspólnie z Nowogrodzianami, ponownie najechał na Litwę i zabił samego księcia połockiego¹⁵⁷. Po śmierci Gierdenia Połock pozostawał w strefie wpływów litewskich, choć na tronie zasiadali już Nielitewscy władcy¹⁵⁸. Dochowując złożonej wcześniej obietnicy, po trzech latach rządów Wojsiełk dobrowolnie przekazał władzę nad Litwą Szwarnowi¹⁵⁹.

W czasie jego rządów Litwa znalazła się de facto pod protektorem Rusi Halicko-Wołyńskiej. W polityce zagranicznej Szwarno zasadniczo kontynuował linię Wojsiełka: nie przeciwstawiał się ekspansji Zakonu, koncentrując uwagę na sprawach halicko-wołyńskich. Jego pozycja pozostawała jednak chwiejna, litewscy możni byli niezadowoleni z tego politycznego kursu i w 1269 roku Szwarno został wygnany z Litwy. Władzę nad nią objął Trojden, daleki krewny Mendoga¹⁶⁰.

Na kierunku inflanckim Trojden utrzymał twardy kurs antyniemiecki. W 1270 roku, po spustoszeniu Ezela, Litwini rozgromili oddziały inflanckiej gałęzi Zakonu blokujące odwrót, został

¹⁴⁹ Пётр из Дусбурга, *Хроника земли Прусской*, Москва 1997, s. 103.

¹⁵⁰ ПСРЛ, т. 2, s. 202.

¹⁵¹ *Старшая Ливонская рифмованная хроника*, s. 7195-7210.

¹⁵² Ibidem, s. 7215-7525.

¹⁵³ Z. Kiaura, op. cit., s. 71.

¹⁵⁴ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 67.

¹⁵⁵ ПСРЛ, т. 2, s. 202.

¹⁵⁶ ПСРЛ, т. 5, s. 192.

¹⁵⁷ ПСРЛ, т. 4, s. 40.

¹⁵⁸ В. Т. Пашуто, op. cit., s. 387.

¹⁵⁹ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 68.

¹⁶⁰ Ibidem, s. 69.

wówczas zabity landmistrz Otto, wkrótce zginął też jego następca, landmistrz Andres¹⁶¹. Kadrowe straty nie powstrzymały jednak Zakonu. Wielki mistrz Walter von Nortencken przeprowadził trzy udane operacje, zajął Terwete i Mežotne, zburzył Ratno¹⁶², a w 1275 roku założył twierdzę Dyneburg¹⁶³. Próba opanowania twierdzy przez Trojdena już w 1276 nie powiodła się¹⁶⁴. Po oblężeniu odbył się najazd na okolice Kiernowa (1278), który w odwrocie skończył się klęską i śmiercią mistrza Ernsta¹⁶⁵. Porażka wywołała powstanie Zemgalów, wódz Namejs uznał zwierzchność Trojdena, a pod jego komendą siły litewskie w 1281 roku spustoszyły Sambę. Zemgalowie w latach 1280 faktycznie stali się przednią tarczą Litwy wobec wypadów inflanckich¹⁶⁶. W 1281 r. Trojden zajął Jersikę i wymienił ją następnie na znienawidzony przez Litwinów Dyneburg, utrzymywany w rękach litewskich do 1313 roku¹⁶⁷.

Zakon konsekwentnie tłumił kolejne powstania pruskie. Do 1274 opór został złamany, a w 1276 roku Krzyżacy rozpoczęli działania przeciw Nadrowom i Skalwom¹⁶⁸. Litwa udzieliła schronienia wielu Prusom i Jaćwingom uciekającym przed terrorem zakonnym, co dodatkowo wzmocniło potencjał demograficzny i obronny państwa. Skalwowie utworzyli osiedla wojskowe na Żmudzi i w okolicach Kowna. Nadrowowie zostali osiedleni we wschodniej Litwie¹⁶⁹, część z nich Trojden przeniósł pod Grodno i Słanim, powierzając im ochronę granicy południowej przed Romanowiczami i Tatarami¹⁷⁰. W praktyce klęska Prusów doprowadziła do włączenia ziem sudowsko-jaćwieskich w orbitę litewską¹⁷¹.

Według Henryka Paszkiewicza władztwo Trojdena na ziemiach ruskich obejmowało: Kopyl, Turejsk, Nowogródek, Słanim i Grodno, a także szereg pomniejszych grodów¹⁷². W relacjach z księstwami ruskimi Trojden początkowo utrzymywał dobre stosunki z Lwem Daniłowiczem, regularnie wymieniali oni hojne podarunki i dary¹⁷³. Sytuacja jednak uległa zmianie w 1274 roku, gdy Trojden uderzył na księcia Lwa i czasowo opanował Drohiczyn. Wówczas książę halicki wraz z

¹⁶¹ *Старшая Ливонская рифмованная хроника*, s. 7770 - 7990.

¹⁶² *Ibidem*, s. 7995 - 8080.

¹⁶³ *Ibidem*, s. 8165 - 8200.

¹⁶⁴ *Ibidem*, s. 8205 - 8275.

¹⁶⁵ *Ibidem*, s. 8280 - 8485.

¹⁶⁶ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 72-73.

¹⁶⁷ Z. Kiaupa, *op. cit.*, s. 73.

¹⁶⁸ *Ibidem*, s. 74.

¹⁶⁹ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 71.

¹⁷⁰ Z. Ivinskis, *op. cit.*, s. 205.

¹⁷¹ *Ibidem*, s. 200.

¹⁷² H. Paszkiewicz, *op. cit.*, s. 124.

¹⁷³ ПСРЛ, т. 2, s. 205.

Tatarami odbił miasto, a jednocześnie spalono podgrodzie i przedzamcze Nowogródka¹⁷⁴. W 1278 Czarną Ruś spustoszyli wspólnie z Tatarami wołyńscy książęta Mściwój i Włodzimierz¹⁷⁵. Zdewastowane obszary Trojden zasiedlił przesiedleńcami pruskimi i jaćwieskimi¹⁷⁶, wzmacniając obronę granic.

Wspomnijmy, że politykę Litwy wobec Polski cechowała elastyczność. W latach 1270-1280 Litwini czterokrotnie najeżdżali ziemie polskich książąt¹⁷⁷, z drugiej strony więzi dynastyczne z Mazowszem stabilizowały sytuację na południowym-zachodzie. Trojden był mężem Ludmiły, córki księcia mazowiecko-kujawskiego Konrada I, zaś w 1279 r. Bolesław II płocki poślubił córkę Trojdena, Gaudimuntę¹⁷⁸. To powiązanie z Mazowszem umacniało sytuację na południowo-zachodnich rubieżach. Trojden nie tylko utrzymał państwo w warunkach stałego zagrożenia zewnętrznego, lecz także rozszerzył zakres politycznego oddziaływania Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Podsumowując, okres po śmierci Mendoga (lata 1263-1280) przyniósł Litwie krótkie, burzliwe rządy kolejnych władców, rywalizację elit i silną presję ze strony zakonu krzyżackiego, lecz nie doprowadził do rozpadu państwa. Przeciwnie, w praktyce rządzenia ukształtował się trwały model obrony i jednocześnie ekspansji. Działania te wzmacniały kontrolę nad kluczowymi rubieżami, sprzyjały integracji przygranicznych obszarów w tym Rusi Czarnej i stabilizowały relacje z sąsiadami, przynajmniej niektórymi.

¹⁷⁴ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 70-71.

¹⁷⁵ *Ibidem*, s. 72.

¹⁷⁶ Z. Ivinskis, *op. cit.*, s. 205.

¹⁷⁷ G. Błaszczuk, *op. cit.*, s. 46-48.

¹⁷⁸ Z. Ivinskis, *op. cit.*, s. 201.

2. Epoka przejściowa (1282-1295) - Butygejd, Butywid i kształtowanie się dynastii Giedyminowiczów

2.1 Początki dynastii Giedyminowiczów i umacnianie państwa

Po śmierci Trojdena źródła nie podają imienia jego bezpośredniego następcy. Nowy wielki książę Litwy pojawia się dopiero w źródłach w 1285 roku, kiedy to aż dziewięć latopisów ruskich odnotowało najazd litewski na włość biskupa twerskiego i śmierć w tym starciu księcia Dowmonta¹⁷⁹.

Historyk Ričardas Dediala zakłada, że w latach 1282-1284 rządził inny, nieznany książę kontynuujący linię Trojdena, zaś Dowmont przejął władzę dopiero około 1284 r.¹⁸⁰. Przemawiają za tym ciągłość kursu trojdenowskiego, zwłaszcza wobec Polski, najazdy z lat 1282-1285 i wsparcie Lwa Daniłowicza¹⁸¹, oraz ucieczki stronnika Trojdena - Skomantasa do Prus około 1284¹⁸², oraz ucieczki dwóch możliwych Litwinów, Taucenia i Manceka do księcia Lwa Daniłowicza¹⁸³. Tego rodzaju ucieczki są charakterystyczne dla momentów ostrego przesilenia i wymiany elit rządzących. Ugruntowawszy władzę około 1284 roku, Dowmont najpewniej rozpoczął realizację własnej linii politycznej, choć jego rządy trwały krótko. Poświadczają to wzmianki o wyprawie na włość biskupa twerskiego, Symeona Połockiego, w sierpniu 1285 roku, interpretowane jako bezpośrednie uderzenie w dotychczasową grupę polityczną, utrzymującą bliskie związki z Twerem i Połockiem oraz powiązaną z krewnymi Mendoga¹⁸⁴.

Po śmierci księcia Dowmonta w sierpniu 1285 roku pod Twerem tron wielkoksiążęcy na Litwie pozostał pusty. W latach 1286-1289 źródła milczą o konkretnych księżętach, choć wyprawy litewskie trwały. Dopiero w 1289 roku po raz pierwszy wymieniono przedstawicieli nowej dynastii Giedyminowiczów - książąt Butygejda i Butywida (zwanego też Pukuwerem)¹⁸⁵. Zgodnie z przekazem latopisów dla zawarcia pokoju z Romanowiczami z Wołynia przekazano im Wołkowysk, co zabezpieczyło południowe rubieże państwa¹⁸⁶ i pozwoliło skupić uwagę na rosnącym zagrożeniu ze strony zakonu krzyżackiego. W kwietniu 1289 roku Krzyżacy wzniesli zamek Raganita, wkrótce potem twierdzę Skalów, a w 1293 Szalauenburg. Zamki te umożliwiły im znaczne zwiększenie

¹⁷⁹ R. Dediala, *Sumaišties laikotarpis XIII a. pab. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje: 1285 m. Daumanto atvejis*, „Lituanistica”, t. 70, nr 1(135), 2024, s. 1.

¹⁸⁰ Ibidem, s. 10.

¹⁸¹ Ibidem, s. 9-10.

¹⁸² Пётр из Дусбурга, op. cit., s. 138-139.

¹⁸³ Ibidem, s. 10.

¹⁸⁴ Ibidem.

¹⁸⁵ Ibidem, s. 11-12.

¹⁸⁶ ПСРЛ, т. 2, s. 225.

najazdów na ziemie litewskie. W latach 1290-1295 oddziały zakonne pustoszyły okręgi: Pagraude, Aukaimis, Gairzuwa, Pasztuwa, oblegały grody Kolainiai, Junigeidy i Pesztwe¹⁸⁷.

Dzięki pokojowi z Romanowiczami Litwa mogła skoncentrować znaczne siły zbrojne. Jesienią 1289 roku „pewien” król Litwy z armią liczącą 8000 ludzi spustoszył ziemie Sambii¹⁸⁸. Później Litwa bezskutecznie atakowała zamki krzyżackie w pobliżu swojej granicy. W 1293 roku podjęto nieudaną próbę szturm na zamek Skalów¹⁸⁹, a w 1295 roku spalono przedwale zamków Raganita i ponownie Skalów¹⁹⁰. Zabezpieczenie południa pozwoliło równocześnie uderzać na ziemie polskie: w 1290 roku prawdopodobnie na Kujawy, w 1292 ponownie tam, a w 1294 roku na ziemie łęczycką i sandomierską. Kampania z 1294 roku była szczególnie niszczycielska, w jej wyniku wzięto do niewoli 16 tysięcy jeńców, a książę Kazimierz II łęczycki zginął¹⁹¹.

Przełomem w walkach z Krzyżakami była klęska Semigalów w 1291 roku i uznanie zwierzchnictwa inflanckiej gałęzi Zakonu, co pozbawiło Litwę ostatniego północnego sojusznika. Zarazem niemal czterdziestoletni opór 1256-1291 wywołał migracje na Żmudź i na inne ziemie litewskie, co wzmocniło potencjał demograficzny i obronny państwa¹⁹².

Ważną cechą rządów Butygejda i Budywida była stabilizacja wewnętrzna, zwłaszcza szybka rozbudowa systemu obronnego nad Niemnem. Zanim nasiliły się najazdy krzyżackie na Litwę, większość tych twierdz była zaniedbana bądź pełniła głównie funkcje administracyjne¹⁹³. Za panowania obu władców przystąpiono do planowej rekonstrukcji. Wały ziemne wzmacniano ubijaną i wypalaną gliną, wznoszono wysokie konstrukcje drewniane.¹⁹⁴ Nadniemeńska linia obronna obejmowała zamki: Kolainių, Kimelio, Bisenes, Mederabes, Pesztwes i Pasztuwos, źródła wspominają także o budowie nowej twierdzy w Wieluonie w 1291 r.¹⁹⁵. Modernizacja istniejących umocnień oraz wznoszenie nowych punktów oporu umożliwiły skuteczniejsze odpieranie naporu krzyżackiego.

¹⁸⁷ Z. Kiaupa, *Litwa za panowania Giedyminowiczów do przyjęcia chrztu*, [w:] Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Historia Litwy...*, s. 111.

¹⁸⁸ Пётр из Дусбурга, op. cit., s. 143-144.

¹⁸⁹ Ibidem, s. 150.

¹⁹⁰ Ibidem, s. 153.

¹⁹¹ G. Błaszczuk, op. cit., s. 52-54.

¹⁹² S. Daukantas, *Istorija žemaitiška*, t. 1, Vilnius 1995, s. 262.

¹⁹³ V. Jankauskas, *Nemuno žemupio pilių gynybinės sistemos efektyvumas kovose su Vokiečių ordinu 1283-1369 metais*, „Karo archyvas“, t. 23, 2008, s. 9.

¹⁹⁴ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 75.

¹⁹⁵ V. Jankauskas, op. cit., s. 10-19.

Ponadto doszło do istotnej zmiany w systemie rządów, ukształtowała się swoista diarchia, współrządy dwóch braci, choć formalnie władcą był Butygejd. Jednak po śmierci Butygejda tron objął jego brat Budywid, wzmiankowany w źródłach od 1291 roku¹⁹⁶. Równocześnie rozpoczął się proces integracji Żmudzi z Wielkim Księstwem Litewskim. Butygejd jest wzmiankowany także jako książę Żmudzi¹⁹⁷, co potwierdza włączanie tych terenów w orbitę litewskiej władzy wielkoksiążęcej. W tym samym czasie zaszły przemiany wewnątrz samej Żmudzi. Za ostatniego autonomicznego władcę żmudzkiego uchodzi Mażejko, po jego śmierci zniesiono instytucję miejscowych książąt, a żmudzka elita wojskowa formalnie uznała zwierzchnictwo WKL, zachowując jednak kontrolę nad własnymi dobrami¹⁹⁸. Dzięki temu procesowi integracja postępowała płynnie, bez naruszania lokalnych podstaw własności.

2.2 Cztery wektory ekspansji i konsolidacji Wielkiego Księstwa Litewskiego za Witenesa

Wstąpienie Witenesa na tron około 1295/1296 zakończyło serię krótkotrwałych rządów i otworzyło blisko dwudziestoletni okres bardziej stabilnej polityki. Już pod rokiem 1296 Piotr z Dusburga wzmiankuje «króla Litwinów»¹⁹⁹. Za życia ojca (Budywida) Witenes udowodnił, że jest znakomitym dowódcą wojskowym, dwukrotnie w 1292 i 1294, dokonując udanych ataków na ziemie polskie²⁰⁰. Głównym priorytetem polityki zagranicznej Witenesa była walka z zakonami krzyżackimi i inflanckim, a także kontynuacja polityki jego ojca i ataki na terytorium Polski²⁰¹.

Polityka zagraniczna księcia Witenesa na północy koncentrowała się na Inflantach, zwłaszcza na Rydze. Wkrótce po objęciu władzy, w 1296 roku, podjął on wyprawę na ziemie inflanckie²⁰². Kryzys w Inflantach 1297 między arcybiskupem ryskim, Zakonem i patrycjatem Rygi stworzył Litwie polityczne możliwości²⁰³. Witenes wykorzystał sprzyjające okoliczności. Pod koniec marca 1298 roku poselstwo litewskie zawarło z Ryżanami układ wojskowo-handlowy, przy czym strona litewska, nie wyrzekając się wprost pogaństwa, zadeklarowała gotowość przyjęcia chrześcijaństwa w przyszłości²⁰⁴. Wkrótce po podpisaniu porozumienia sojusznicy przeszli do ofensywy, zdobyli

¹⁹⁶ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 74.

¹⁹⁷ S. Daukantas, *op. cit.*, s. 262.

¹⁹⁸ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 76.

¹⁹⁹ Пётр из Дусбурга, *op. cit.*, s. 155.

²⁰⁰ *Ibidem*, s. 148-149.

²⁰¹ Z. Ivinskis, *op. cit.*, s. 217.

²⁰² Пётр из Дусбурга, *op. cit.*, s. 155.

²⁰³ Y. Ryier, *The Grand Duchy of Lithuania and the Teutonic Order during the reign of Vytenis*, [w:] *Historické rozhľady. K životnému jubileu univerzitného profesora Michala Daniľáka*, red. M. Daniš, Bratislava 2023, s. 105.

²⁰⁴ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 80.

Karkus i rozbili oddziały inflanckie (krzyżackie) nad Trejderą, gdzie poległ mistrz Bruno. Pod koniec tego miesiąca połączone siły Zakonu z Prus i Inflant ruszyły ku obleganemu Neuermühlen i zadały rysko-litewskiej armii decydującą klęskę. W bitwie zginęło około czterech tysięcy oblegających²⁰⁵. Mimo porażki sojusz nie rozpadł się i nadal funkcjonował. Dla litewskiej załogi wzniesiono wówczas na obrzeżach Rygi osobny «zamek litewski»²⁰⁶. W 1299 roku arcybiskup ryski, skarżąc się papieżowi na Zakon w Inflantach, powoływał się na argument Litwinów, że okrucieństwo zakonne skłoniło króla Mendoga do porzucenia chrześcijaństwa²⁰⁷.

Po najeździe w 1305 roku Litwinów działania wojenne w Inflantach zostały wznowione, i trwały do 1307 roku²⁰⁸. Integralną częścią północnej polityki Witenesa stało się włączenie Połocka do państwa metodami miękkimi, bez bezpośredniego użycia siły. W liście arcybiskupa Rygi do papieża Klemensa V z 1305 roku odnotowano, że Zakon w Inflantach przekazał poganom z Litwy zamek Połock²⁰⁹. Ostateczne podporządkowanie miasta nastąpiło w 1307 roku, kiedy całkowicie wyparto z niego siły niemieckie²¹⁰. Już w przywileju handlowym z 1309 r. biskup połocki Jakub tytułuje wielkiego księcia Witenesa «synem», co pośrednio świadczy o utrzymaniu elementów współzarządu nad miastem²¹¹. Znaczenie strategiczne Połocka było pierwszorzędne. Litwa uzyskała dostęp do kluczowej arterii handlowej zachodniej Dźwiny i umocniła się na północno-wschodnich obszarach Rusi, tworząc fundament dalszej ekspansji w ziemie górnodnieprzańskie za rządów następców Witenesa. W 1313 roku formalnie rozwiązano sojusz WKL z Rygą. W tym samym roku Litwa utraciła kontrolę nad Dyneburgiem, zdobytym jeszcze za Trojdena. Mimo to utrzymano poprawne stosunki z Ryżanami. Sumarycznie rzecz ujmując, kryzys polityczny w Rydze, umiejętnie wykorzystany przez Witenesa, zapewnił relatywne bezpieczeństwo północnej granicy państwa przez ponad trzy dekady od 1297 do 1330 roku²¹².

Na zachodnich rubieżach Litwa za Witenesa prowadziła wytrwałą, zasadniczo defensywną wojnę z zakonem krzyżackim z Prus. W latach 1296-1316 Zakon niemal bez przerwy podejmował agresywne wyprawy na ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego, przeprowadzając około trzydziestu akcji militarnych o różnej skali. Początkowo, w 1295 roku, Zakon przeprowadził operację

²⁰⁵ Пётр из Дусбурга, *op. cit.*, s. 156.

²⁰⁶ Г. фон Вартберг, *Ливонская хроника*, Москва 2023, s. 18.

²⁰⁷ A. Dubonis, *Vytenis and Riga*, LDKistorija.lt, [online:] <https://www.ldkistorija.lt/vytenis-and-riga/#::~:~:text=using%20all%20possibl> (10.07.2025)

²⁰⁸ Z. Ivinskis, *op. cit.*, s. 223.

²⁰⁹ А. Дубонис, *Две модели литовской экспансии...*, s. 70.

²¹⁰ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 81.

²¹¹ А. Дубонис, *Две модели литовской экспансии...*, s. 71.

²¹² Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 81.

rozpoznawczą z Grodna do Rogaite, po czym rozpoczęła się seria zakrojonych na szeroką skalę ataków na już spenetrowane terytoria²¹³. Najmocniej ucierpiały włości i grody pograniczne. Wołość zamku Garta najechano w 1304 r., a w 1311 r. zniszczono ją. Włość Oukaim została spustoszona w 1300 i ponownie w 1304 r. Włość Karsowia padła ofiarą najazdów w 1303 i 1307 r., zaś do XIV wieku Karszuwa przekształciła się w pustkowie²¹⁴. Pograude była niszczona w 1304 i 1305 r., a także dwukrotnie w 1311 r., Medininkai dwukrotnie w 1314 r. i ponownie w 1316 r., natomiast Pasztuwa w 1316 r. Poza spustoszeniem włości Zakon regularnie palił przedmieścia litewskich zamków. Przedmieścia zamku Garta złupiono i spalono w 1296 i 1306 r. Przedmieścia zamku Putenika palono trzykrotnie w 1307 r., Junigedę w 1298, 1313 i 1315 r., z kolei zamek Pisty w 1298 r. Przedmieścia Biseny spalono w 1313 r. Często płonęły też same grody. Oukaim zniszczono ogniem w 1301 r., a potem ponownie w 1304 r. Putenikę ostatecznie zburzono jesienią 1307 r. W tym samym roku, po wycofaniu się Litwinów, spalono także Skroniejtę i Biwerwatę, a w 1316 r. spalono Bisenę, po zabiciu całej jej załogi. Zdarzały się również uderzenia w głąb terytorium litewskiego. W 1311 r. Zakon najechał ziemię solecznicką i zburzył trzy zamki. We wrześniu 1314 r. wtargnął do ziemi krywickiej, niszcząc Nowogródek, choć zamek zdołał się obronić. Obok tych sukcesów były też niepowodzenia. W 1296 r. nie udało się zdobyć zamku Garta, w 1306 r., podczas nieudanego szturmu na ten zamek, zginął rycerz Hartmann von Elsterberg. Bisene dwukrotnie wytrzymało oblężenie w 1313 r., Junigeda skutecznie odpierała ataki w 1313 i 1315 r., a zamek Sisditen obronił się w 1314 roku²¹⁵.

W odpowiedzi na te najazdy Litwini zorganizowali około dwunastu wypraw odwetowych, z których tylko część zakończyła się sukcesem. Do udanych można zaliczyć: najazd na ziemię chełmińską w 1296 r. (złupiono pięć wsi koło zamku Golub), spustoszenie Natangii w 1299 r., uderzenie na ziemię dobrzyńską w 1300 r., najazdy na Sambię oraz włości Powundu i Rudow w 1308 r., a także spustoszenie Sambii i Natangii w 1311 r. Większość wypraw zakończyła się jednak niepowodzeniem. 27 września 1298 r., po złupieniu miasta Sztrajsborg w Prusach, oddział 140 Litwinów został rozбитý w czasie odwrotu. W 1300 r. podobny los spotkał 75-osobowy oddział po rajdzie na wieś w włości Glottow, a także niemal setkę Litwinów po grabieży dwóch wsi w ziemi chełmińskiej. Dwukrotnie w 1301 r. i raz w 1303 r. Zakon całkowicie zniszczył litewskie grupy rabunkowe zajmujące się grabieżą i braniem jeńców. Najpoważniejsza klęska wiąże się z wyprawą księcia Witenesa wiosną 1311 r. Po spustoszeniu dóbr biskupstwa warmińskiego jego wojsko zostało

²¹³ Ibidem, s. 79.

²¹⁴ Z. Ivinskis, op. cit., s. 219.

²¹⁵ Пётр из Дусбурга, op. cit., s. 155-175.

okrążone i rozbite. Sam Witenes ocalał tylko z garstką towarzyszy. Obie próby oblężeń w 1315 roku, najpierw zamku Raganita, a potem siedemnastodniowy szturm na Christmemel, również zakończyły się bez powodzenia²¹⁶.

Równolegle Witenes wzmacniał dyplomację i porządkował obronę. Ostatecznie ukształtowała się podwójna linia zamków wzdłuż Niemna i Jury²¹⁷. Za jego rządów pojawiła się także flota rzeczna, pierwsza wzmianka o niej pochodzi z 1295 roku²¹⁸, a jej intensywne użycie przypada na okres od końca XIII do połowy XIV wieku²¹⁹. Ważnym elementem stało się też ściślejsze opanowanie Żmudzi. Na początku panowania część miejscowej elity uznawała zależność od Zakonu i kilkakrotnie występowała przeciw Litwie²²⁰. Zdrady doprowadziły do trzykrotnego otwarcia bram przed Krzyżakami, dwa razy w zamku Oukaim (1301, 1304) oraz w zamku Putenika w 1307 r., co skutkowało utratą ważnych punktów obrony²²¹. Aby wzmocnić kontrolę na południu i zachodzie Żmudzi, Witenes zakładał osady bezpośrednio mu podległe. Dodatkowo wzniesiono twierdzę Giedymina, po raz pierwszy wzmiankowaną w 1305 r., z tego ośrodka namiestnik wielkksiążęcy mógł nadzorować i ograniczać wpływy miejscowej szlachty²²².

Wobec ziem polskich Witenes kontynuował linię ojca prowadząc najazdy, lecz także korzystał z rad księcia mazowieckiego Bolesława II. Wykorzystując rozbieżności dzielnicowe, Litwini regularnie najeżdżali ziemie przygraniczne i włączali się w spory dynastyczne po stronie Bolesława II oraz jego sojusznika, księcia kujawskiego Władysława Łokietka²²³. W 1296 r. Litwini najechali ziemię sandomierską, lecz ponieśli porażkę. W 1300 r., w roku koronacji Wacława II, duży oddział liczący około sześciu tysięcy zbrojnych spustoszył ziemię dobrzyńską. W 1302 r. pretendent do polskiej korony, Łokietek, zorganizował wyprawę na władztwa Wacława II, wzięli w niej udział Litwini, Rusini i Tatarzy, a celem były ziemie sandomierska oraz część Mazowsza. Kolejny litewski najazd nastąpił w 1305 r. na obszar Wielkopolski, w okolice Kalisza i Stawiszyna, zapewne również z inicjatywy Łokietka. Ostatnia wyprawa na ziemie polskie miała miejsce w 1306/1307 roku, w rejon

²¹⁶ Ibidem, s. 155-175.

²¹⁷ S. C. Rowell, *Lithuania Ascending. A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295-1345*, Cambridge 1994, s. 56.

²¹⁸ D. Baronas, *Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžia prie Nemuno 1283-1410 m.: karinis aspektas*, "Acta historica universitatis Klaipedensis", t. 39, 2019, s. 155.

²¹⁹ Ibidem, s. 156.

²²⁰ Пётр из Дусбурга, op. cit., s. 152.

²²¹ Ibidem, s. 159-166.

²²² T. Baranauskas, *Vytienio reikšmė Lietuvos istorijoje*, "Lietuvos Aidas", 30.04.2022, [online:] <https://www.aidas.lt/lt/istorija/article/27518-2022-04-30-vytienio-reiksme-lietuvos-istorijoje> (19.07.2025)

²²³ S. C. Rowell, op. cit., s. 57.

Kalisza, po drodze spustoszone ziemię sieradzką²²⁴. Działania na kierunku polskim miały ułatwić Litwie skuteczną obronę przed Krzyżakami, a jednocześnie skutecznie ekspansję na Wschodzie.

Ekspansja Wielkiego Księstwa Litewskiego za Witenesa na Rusi, była skierowana na księstwa ruskie leżące głównie na obszarze dzisiejszej Białorusi. Jeszcze w XIII wieku litewscy władcy wkroczyli do Czarnej Rusi, przyłączając: Nowogródek, Grodno, Słonim i Wołkowysk²²⁵. To jednak za rządów Witenesa terytorium Litwy wyraźnie się powiększyło kosztem kolejnych ziem ruskich. Około 1307 r. przyłączono Połock, ważny ośrodek handlowy nad Zachodnią Dźwiną, który przeszedł pod władzę Litwy po usunięciu stamtąd Zakonu z Inflant²²⁶. Po zajęciu Połocka Litwa zaczęła stopniowo rozszerzać wpływy na inne kluczowe obszary Rusi, w pierwszych dekadach XIV wieku włączono ziemię Mińska, a częściowo też Turowa i Pińska²²⁷. Około 1315 roku do WKL dołączono także część Podlasia²²⁸. Impulsem do tych działań był konflikt Witenesa z Zakonem w 1311 roku, w którym po stronie Krzyżaków wystąpił książę halicko-wołyński Jerzy I Lwowicz, dążący do ograniczenia litewskich wpływów. Zagrożenie ze strony Litwy stało się dla niego oczywiste po tym, jak wielkie księstwo opanowało ziemię mińską, krzywicką i połocką, wyraźnie poszerzając swój zasięg na południu. W tych warunkach, jeszcze za czasów panowania Witenesa, Giedymin przeprowadził w 1315 roku wyprawę na ziemię książąt ruskich, której rezultatem było powiększenie państwa o terytoria podlaskie²²⁹, a w szczególności Brześć i Drohiczyn²³⁰.

Przyłączone ziemie ruskie wzmocniły potencjał militarny Litwy, co pozwoliło Wielkiemu Księstwu Litewskiemu na aktywniejsze przeciwstawienie się Krzyżakom, co później wykorzystał kolejny wielki książę litewski Giedymin, który znacznie poszerzył granice państwa. Ekspansja Witenesa nie była tylko szeregiem wypraw, lecz spójnym procesem wzmacniania państwa. Łączył on nacisk militarny z negocjacjami, umacniał granice, rozwijał handel, porządkował sprawy wewnętrzne. To na tym fundamencie możliwy był dalszy szybki wzrost znaczenia państwa za panowania Giedymina.

²²⁴ G. Błaszczuk, op. cit., s. 55-58.

²²⁵ В. Б. Антонович, *Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия*, вып. I, Киев 1878, s. 49.

²²⁶ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 81.

²²⁷ Ibidem.

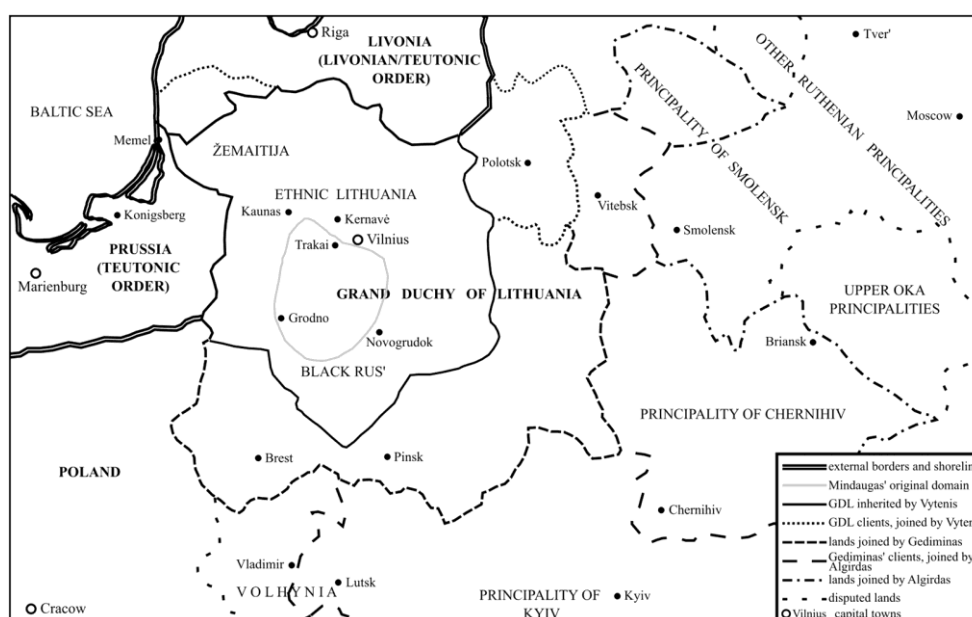
²²⁸ G. Błaszczuk, op. cit., s. 157.

²²⁹ И. П. Филевич, *Борьба Польши и Литвы-Руси за Галицко-Владимирское наследие*, Санкт-Петербург 1890, s. 41-42.

²³⁰ И. Шараневич, *Исторія Галицько-Володимирскої Русі от найдавніших времен до року 1453*, Львов 1863, s. 127.

2.3 Ekspansja na ziemie ruskie za czasów panowania Giedymina

Obejmując tron po bracie Witenesie, ok. 1315/16 roku, Giedymin potrafił w ciągu ćwierćwiecza swoich rządów przekształcić Litwę w jedną z większych potęg Europy. Głównym kierunkiem rozszerzania WKL były ziemie dawnej Rusi Kijowskiej. Jeszcze za rządów brata, w sporze z księciem wołyńskim, Giedymin włączył obszary Podlasia, wyraźnie poszerzając granice państwa. Dla wielu ziem ruskich wybór był wówczas dwojaki, podporządkowanie się tatarskiej Złotej Ordzie albo przyłączenie do Litwy. W praktyce ta druga droga była postrzegana jako opcja korzystniejsza, ponieważ władcy litewscy nie narzucali na włączonych ziemiach zmian ustrojowych i wyznaniowych.

Rys. 4 Map of the GDL in ~1245-1386 [w:] M. Bureika, "Institutions and development in a fragile limited access order of late-medieval Lithuania", *Journal of Institutional Economics*, 20 (2024), e40, s.4.

Na korzyść takiego rozwiązania działał szczególnie czynnik religijny. Za Witenesa w Nowogródku wzniesiono pierwszą świątynię prawosławną, choć nie przetrwała ona najazdu krzyżackiego z 1314 roku²³¹. Ponieważ w skład WKL weszło wiele obszarów o przewadze ludności prawosławnej, Giedymin zdecydował się wzmocnić ich pozycję instytucjonalnie. W 1317 r. powołano (za zgodą patriarchy Konstantynopola) litewską metropolię prawosławną z siedzibą w Nowogródku, której zwierzchnikiem został metropolita Teofil²³². Był to ważny sukces

²³¹ T. Baranauskas, *Vytienio reikšmė Lietuvos istorijoje*, op. cit.

²³² Cs. Fedinec, M. Font, I. Szakál, B. Varga, *Ukraina története: régiók, identitás, államiság*, Budapest 2021, s. 104.

dyplomatyczny, pokazujący gotowość władcy do ochrony interesów Kościoła prawosławnego na podległych mu ziemiach. Kierunek ten przyjęli także niektórzy książęta ruscy, np. książę kozielski Andrzej zaczął orientować się na nową metropolię litewską, zrywając więzi jurysdykcyjne z metropolią kijowską, wówczas zależną od Moskwy²³³.

Dalszą ekspansję Giedymin prowadził przede wszystkim narzędziami dyplomatycznymi. Zawierał sojusze małżeńskie, łącząc swoje dzieci z rodami ruskimi (Rurykowiczami), aby pokojowo zyskiwać wpływy. W latach 1320. wydał za mąż dwie córki i ożenił dwóch synów. Już w 1318 roku jego syn Olgierd poślubił jedyną spadkobierczynię księcia witebskiego Jarosława Wasiljewicza²³⁴. Ponieważ książę witebski nie miał męskich potomków, małżeństwo to w praktyce przesądziło o przejściu Witebska pod władzę Giedyminowiczów. W 1320 r. Witebsk został zatem przyłączony do Litwy²³⁵. Sześć lat później w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego weszły: Mińsk, Druck i Łukoml²³⁶. Jeśli chodzi o Mińsk, wiele wskazuje, że obszar księstwa był związany ze strefą litewską już za rządów Witenesa. Jednak wzmianka z 1326 r. uchodzi za pierwsze jednoznaczne świadectwo zwierzchnictwa, związane z obecnością poselstwa litewskiego w Nowogrodzie, w którego składzie występuje książę miński²³⁷. Możliwe, że zależność Mińska od Litwy za czasów Witenesa była krótkotrwała.

Następnie, w 1320 roku, Giedymin ożenił syna Lubarta, z córką ostatniego księcia włodzimierskiego Andrzeja, uzyskując w ten sposób prawa do dziedziczenia na Wołyniu, uznane zarówno przez Andrzeja, jak i jego brata Lwa²³⁸. Obaj zginęli w 1323 roku. Po ich śmierci Lubart nie objął jednak tej dzielnicy, Bolesław Jerzy II, syn księcia mazowieckiego Trojdena, żonatego z Marią, siostrą książąt Lwa i Andrzeja, odziedziczył władztwo po swych zmarłych stryjach²³⁹. Giedymin ostatecznie zaakceptował jego rządy, doprowadzając później do małżeństwa Bolesława Jerzego ze swą córką Eufemią.

Szukając dalszych sojuszników, Giedymin wydał w 1320 roku córkę Marię za księcia Dymitra twerskiego. Ten związek wciągnął Litwę w wewnętrzne spory wśród książąt ruskich. Litwa faktycznie poparła Twer oraz roszczenia Dymitra do tytułu «всея Руси»²⁴⁰, a wkrótce zięć Giedymina był określany jako wielki książę włodzimierski. W 1324 r. Dymitr wkroczył w sprawę Nowogrodu,

²³³ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 104.

²³⁴ S. C. Rowell, op. cit., s. 88.

²³⁵ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 82.

²³⁶ L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. 1: 1377-1499, Warszawa 1930, s. 6.

²³⁷ H. Paszkiewicz, op. cit., s. 336.

²³⁸ S. C. Rowell, op. cit., s. 88.

²³⁹ Z. Ivinskis, op. cit., s. 239-240.

²⁴⁰ S. C. Rowell, op. cit., s. 89.

co na dwa lata uczyniło miasto bardziej przychylne Litwie. Równocześnie Giedymin starał się rozszerzyć swe wpływy nad Nowogrodem po śmierci księcia moskiewskiego Jerzego w 1325 r., lecz nowy władca Iwan Kalita (1325-1340), szybko je odbudował i w 1327 r. osadził tam swojego księcia²⁴¹. Dymitr został zabity w 1326 roku, a jego brat ukrywający się w Pskowie został obłożony klątwą w 1329 roku²⁴². W efekcie kalkulacja geopolityczna Giedymina na rzecz Tweru nie przyniosła spodziewanych rezultatów, a Moskwa uzyskała przewagę. Co prawda, Aleksander powrócił do Tweru w 1337 roku, ale już w 1339 r. zginął z ręki Ordy²⁴³. Mimo tych trudności sojusz Tweru z Litwą utrzymał się w długiej perspektywie blisko 150 lat, aż po drugą połowę XV wieku²⁴⁴.

Giedymin dostrzegając, że oparcie się na Twerze nie przyniosło oczekiwanych rezultatów, podjął próbę ułożenia relacji ze zwycięską Moskwą. W 1333 r. zawarto związek dynastyczny. Iwan Kalita wydał swego syna, księcia Siemiona, za córkę Giedymina, Anastazję²⁴⁵. Zbliżenie to miało jednak charakter krótkiej pauzy między dwiema rosnącymi potęgami. Gdy na początku lat trzydziestych zacieśniły się kontakty Litwy z Nowogrodem, Tatarzy i metropolita Teognost wsparli Moskwę w odbudowie wpływów. Kalita objął władzę w Nowogrodzie, na co Litwini odpowiedzieli spustoszeniem Torzka, w rewanżu Moskwa spaliła pograniczne litewskie warownie Osecień i Riasny wraz z szeregiem innych umocnień²⁴⁶.

Równolegle Giedymin rozwijał sieć powiązań na zachodzie, już w 1321 roku wydał córkę Elżbietę za księcia płockiego Wacława²⁴⁷. W podobny pokojowy sposób dopełniła się integracja ziem, których włączanie zaczęto jeszcze za Witenesa, księstw pińskiego, turowskiego i słuckiego, a także obszarów Podlasia²⁴⁸, wraz z grodami Brześć, Kamieniec, Kobryń, Drohiczyn, Mielnik²⁴⁹.

Istotnym momentem ekspansji była wyprawa w kierunku Kijowa około 1322 roku. W jej trakcie zajęto Owrucz i Żytomierz, co wywołało kontrakcję koalicji książąt: kijowskiego, briańskiego, perejasławskiego i halickiego. Do starcia doszło nad Irpieniem pod Kijowem. Zginęli tam książę Lew halicki i Oleg perejasławski, a dwaj inni władcy zdołali uciec do Briańska. Po zwycięstwie Giedymin opanował Biełgorod²⁵⁰. Sam Kijów nie został jeszcze wcielony do WKL.

²⁴¹ Z. Ivinskis, op. cit., s. 241.

²⁴² Э. Гудавичюс, op. cit., s. 104.

²⁴³ Ibidem, s. 106.

²⁴⁴ Z. Ivinskis, op. cit., s. 242.

²⁴⁵ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 105.

²⁴⁶ S. C. Rowell, op. cit., s. 250.

²⁴⁷ Z. Ivinskis, op. cit., s. 239.

²⁴⁸ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 102.

²⁴⁹ L. Kolankowski, op. cit., s. 6.

²⁵⁰ S. C. Rowell, op. cit., s. 97.

Pozostawał bowiem formalnie zależny od Złotej Ordy (płacąc daniny Tatarom), lecz jednocześnie znajdował się w wyraźnej zależności od Wilna, a władzę sprawował tam brat Giedymina, Fedor²⁵¹.

W nieco wcześniejszym czasie w sferę wpływów Litwy wszedł Psków. Syn zbiegłego z Litwy Dowmonta, Dawid, najpierw został starostą Grodna, a na początku 1322 roku pskowie obrali go swoim księciem. W praktyce oznaczało to objęcie Pskowa protektoratem litewskim²⁵². Choć Dawid wkrótce wrócił z Pskowa do Grodna, miasto pozostawało pod bezpośrednim wpływem Giedymina aż do jego śmierci. W 1331 r. do Pskowa powrócił książę Aleksander, brat Dymitra²⁵³.

Śmierć metropolity litewskiego Teofila w 1330 roku stanowiła dość poważny cios dla ekspansji litewskiej na ziemiach ruskich. Nowy metropolita Teognost, opierając się na poparciu księcia moskiewskiego Iwana Kality, uzyskał w Konstantynopolu zniesienie metropolii litewskiej. W efekcie ziemie litewskie ponownie podporządkowano metropolii zarządzanej z Moskwy. Mimo to Giedymin zabezpieczył sobie życzliwość nowego metropolity Wasyla²⁵⁴. W 1331 roku doszło do sporu Litwy z Moskwą o wpływy w Nowogrodzie. Giedymin zdołał uzyskać nadanie terytoriów dla swego syna Narymunta. Gdy w 1333 roku Moskwa zaczęła grozić Nowogrodowi, Narymunt został zaproszony do miasta, na „knjażenie”²⁵⁵. Po prawosławnym chrzcie, już jako Gleb, otrzymał on w posiadanie zamki graniczne szwedzkiej Finlandii: Ładogę, Oreszek, Keksholm oraz połowę Koporia²⁵⁶. Jednakże Litwa władała tymi terenami tylko przez 5 lat. Książę Narymunt nie pozostał tam długo, gdyż w 1335 roku udał się do Połocka, zostając tam księciem, pozostawiając jedynie załogę i syna jako namiestnika. Gdy Nowogród został zaatakowany przez Szwedów w latach 1337-1338, litewskie garnizony nie udzieliły mu żadnej pomocy i w 1338 roku Aleksander Narymuntowicz ostatecznie opuścił swoje posiadłości²⁵⁷.

W latach trzydziestych XIV wieku do litewskiej strefy wpływów wszedł Smoleńsk, który z powodzeniem odparł najazdy tatarskie, a następnie po oblężeniu także Briańsk, zdobyty przez księcia Gleba. O ile Smoleńsk zdołał odeprzeć atak Ordy jeszcze w 1339 roku, o tyle Briańsk ostatecznie przeszedł pod wpływy Moskwy, gdyż działający tam książę Gleb został zabity²⁵⁸.

²⁵¹ Ibidem, s. 100.

²⁵² Э. Гудавичюс, op. cit., s. 102.

²⁵³ Z. Ivinskis, op. cit., s. 240-241.

²⁵⁴ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 104-105.

²⁵⁵ В. Б. Антонович, *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России*, т. 1, Киев 1885, s. 67.

²⁵⁶ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 105.

²⁵⁷ Ibidem, s. 106.

²⁵⁸ Ibidem, s. 105-106.

Po dłuższej przerwie najazdy na ziemie polskie wznowiono około 1321 roku. Poprzedziło je małżeństwo córki Giedymina, Elżbiety, z księciem płockim Wacławem w 1321 roku²⁵⁹. To właśnie Wacław był inicjatorem dwóch litewskich wypraw przeciw Anastazji, księżnej dobrzyńskiej w 1321 i 1323 r. Litwini mieli przy tym własny interes, już w 1320 r. syn Giedymina Lubart poślubił córkę księcia Włodzimierza Andrzeja, zyskując prawa do dziedzictwa na Wołyniu. Gdy książęta Lew i Andrzej zginęli w 1323 r., atak na Anastazję mógł być próbą eliminacji rywalki do spadku, była ona bowiem córką Lwa halickiego i ciotką zmarłych książąt²⁶⁰. Jeśli Giedymina dążył do wypromowania Lubarta jako prawowitego następcy, to jego zięć Wacław wspierał kandydaturę Bolesława Trojdenowicza²⁶¹. Zgoda Giedymina na kandydaturę Bolesława była elementem targu politycznego, w czym także był zainteresowany Władysław Łokietek, nakłaniając książąt mazowieckich do ugody z Giedyminem. W zamian za poparcie Bolesława władca litewski liczył na ustępstwa Mazowsza w sprawie Podlasia, co ułatwiałoby Litwie utrwalenie wpływów w tym regionie²⁶². Do otwartej wojny o sukcesję jednak nie doszło. Giedymina, świadom silnej opozycji polskiej, ostatecznie poparł wskazanego kandydata. Tron objął Bolesław Jerzy II spokrewniony z królem Władysławem Łokietkiem jako jego wnuk i zarazem związany z Litwą jako potomek Trojdena. Taki kompromis ograniczył ryzyko konfliktu i pozwolił litwie utrzymać wpływy w regionie²⁶³.

Dwa lata po tych wydarzeniach, w 1325 roku, Giedymina wydał córkę Aldonę za młodego królewicza Kazimierza, zacieśniając więź z Polską. Celem sojuszu było wspólne przeciwdziałanie Zakonowi Krzyżackiemu i jego sojusznikom²⁶⁴. Już latem następnego roku wojska polsko-litewskie uderzyły taktycznie na Brandenburgię. Choć ziemie brandenburskie zostały spustoszone, a w walkach zginął kasztelan Dawid powiązany z Pskowem²⁶⁵, litewski protektorat nad Pskowem pozostał w mocy. Zatem sojusz z Polską i rozejm z Nowogrodem wzmocniły granice WKL²⁶⁶.

Po wspólnej wyprawie szybko przyszła kampania 1329 roku, która ujawniła pierwsze pęknięcia przymierza. Król Czech Jan Luksemburski poprowadził szeroką krucjatę przeciw Litwie, a równocześnie Władysław Łokietek w lutym uderzył na ziemię chełmińską Zakonu, dążąc przede wszystkim do odzyskania tej ziemi. Wspólnych, skoordynowanych działań zabrakło. Przeciwnie było po drugiej stronie: w 1329 roku król Czech uderzył na Polskę, Krzyżacy zajęli Dobrzyń, a księcia

²⁵⁹ Z. Ivinskis, op. cit., s. 239.

²⁶⁰ G. Błaszczak, op. cit., s. 59.

²⁶¹ S. C. Rowell, op. cit., s. 99.

²⁶² B. Włodarski, *Polska i Ruś 1194-1340*, Warszawa 1966, s. 267-268.

²⁶³ Ibidem, s. 99.

²⁶⁴ Ibidem, s. 224.

²⁶⁵ Пётр из Дусбурга, op. cit., s. 185-186.

²⁶⁶ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 113-114.

płockiego zmuszono do hołdu królowi Janowi. Litwa prowadziła w tym czasie własne wyprawy odwetowe przeciw Krzyżakom, 20-23 września 1329 r. zniszczono Karkus, Helme, Peisten i Tarwast, a 4 marca 1330 r. wraz z sojusznikami ruskimi zdobyto Piltyń w Kurlandii²⁶⁷. W 1330 roku Giedymin uderzył na Prusy krzyżackie, licząc na wsparcie Łokietka. Wojska polskie nie przybyły w porę, a gdy pojawiły się później, Zakon uniknął rozstrzygającej bitwy. Formalnie przymierze trwało, lecz brak współdziałania był już widoczny. Na początku 1331 roku traktat wojskowy między Litwą a Polską został całkowicie zerwany²⁶⁸. Dodatkowo w 1331 roku Giedymin wydał córkę Eufemię za Bolesława Jerzego II, wzmacniając litewskie roszczenia do Wołynia²⁶⁹.

Od połowy lat 1330. stosunki polsko-litewskie zaczęły się pogarszać. Kazimierz, syn Łokietka, zbliżył się do Zakonu i w 1337 r. zawarł porozumienie, zrzekał się w nim praw do Pomorza w zamian za Kujawy i Dobrzyń²⁷⁰. Dodatkowo po najeździe Litwy na Mazowsze w 1336 roku oraz prawdopodobne zajęcie przez nich kolejnych części Podlasia stosunki między Bolesławem a Litwą pogorszyły się²⁷¹. Na II zjeździe wyszehradzkim który miał miejsce w czerwcu 1338 roku władcy państw Europy Środkowej starali się rozstrzygnąć rywalizację Polski i Węgier o kontrolę nad terytoriami bezdzietnego księcia Bolesława. Litwa jednak nie wzięła udziału w tym kongresie²⁷². Wkrótce sytuacja na Rusi uległa dalszym zmianom. Gdy Bolesław Jerzy II zaczął opierać się na urzędnikach zachodnich, bojarzy halicko-wołyńscy otruli go w 1340 roku. Dziesięć dni później król Kazimierz wkroczył do Rusi Czerwonej, najpierw ewakuowano katolików ze Lwowa, a 24 czerwca przeprowadzono większą wyprawę z udziałem wojsk mazowieckich, po której Kazimierz zawarł układ z bojarzynem przemyskim Dymitrem Dedkiem, jednym z najbardziej znaczących urzędników ruskich (wcześniej przeciwnikiem Bolesława Jerzego), który został z ramienia króla namiestnikiem Lwowa i całej ziemi halicko-wołyńskiej²⁷³. W tym czasie Lubart został uznany przez elitę wołyńską za prawowitego następcę. Nie będąc formalnie wasalem Wielkiego Księstwa Litewskiego, zachował de facto niezależność aż do śmierci, prowadząc samodzielną wojnę o dziedzictwo halicko-wołyńskie, lawirując pomiędzy Polską i Węgrami²⁷⁴.

²⁶⁷ S. C. Rowell, op. cit., s. 241-243

²⁶⁸ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 118.

²⁶⁹ Z. Ivinskis, op. cit., s. 240.

²⁷⁰ S. C. Rowell, op. cit., s. 255.

²⁷¹ B. Włodarski, op. cit., s. 285-286.

²⁷² Ibidem, s. 255-256.

²⁷³ Ibidem, s. 266-267.

²⁷⁴ A. Blaņūca, A. Bumblauskas, G. Kirkienė, B. Čerkasas, O. Rusina, I. Svarnikas, F. Šabuldo, D. Vaščukas, L. Voitovičius, *Ukraina: Lietuvos epocha, 1320-1569*, Vilnius 2010, s. 55-57.

Polityka Giedymina nie ograniczała się do podbojów. Umiejętnie łączył wojskową siłę z dyplomacją (miała ona za jego panowania szczególne znaczenie) i dzięki sojusznikom oraz autorytetowi religijnemu umacniał znaczenie Litwy w regionie. Jego panowanie pozostawiło po sobie nie tylko rozległe terytorium, ale także solidne podstawy państwa, na których jego następcy mogli rozwijać dalszą ekspansję.

3. Konsolidacja władzy i ekspansja terytorialna WKL po śmierci Giedymina

3.1 Przejściowe rządy Jawnuty

Do 1341 roku, dzięki podbojom Giedymina, Wielkie Księstwo Litewskie rozciągało się od Bałtyku po „głębie” dzisiejszej Białorusi i Ukrainy. W tymże roku Giedymin niespodziewanie zmarł, a całość władzy nad państwem objął jego syn Jawnuta. Początek jego rządów przypadł na stosunkowo spokojny moment. Krzyżacy uderzyli na Litwę dopiero w 1343 r.²⁷⁵, zaś Moskwa ograniczała się głównie do działań dyplomatycznych i przeciągania innych księstw na swoją stronę, bez podejmowania operacji zbrojnych przeciw Litwie²⁷⁶. Zresztą to Wielkie Księstwo Litewskie nadal prowadziło ekspansję na wschodzie. Realizowali ją zwłaszcza trzej bracia Jawnuty: Olgierd, Kiejstut i Lubart. W 1341 roku Olgierd podjął próbę ataku na Możejsk, lecz próba zdobycia miasta zakończyła się niepowodzeniem. Udało się zdobyć jedynie przedmieście Teshynow²⁷⁷. Już rok później, w 1342 roku, Olgierd wspólnie z Kiejstutem ochronił Psków przed atakiem Zakonu Krzyżackiego z Inflant. Dla utrwalenia litewskich wpływów na północnym wschodzie księciem Pskowa mianowano syna Olgierda, Andrzeja²⁷⁸.

Na południu sytuacja była szczególnie trudna. Trwała tam rywalizacja z Polską o dziedzictwo po Romanowiczach. W 1343 roku król Kazimierz zawarł pokój kaliski z Krzyżakami, deklarując wstrzymanie pomocy Litwie²⁷⁹, jednocześnie odstępując Zakonowi sporne ziemie: chełmińską i michałowską oraz de facto zrzekając się praw do Pomorza Gdańskiego, w zamian uzyskując Kujawy i ziemię dobrzyńską²⁸⁰. Mimo tych uwarunkowań w 1344 roku Kiejstut doprowadził do czasowego porozumienia z Polską²⁸¹. W tym samym roku Kazimierz wykorzystał litewsko-węgierskie oddziały w Opawie, aby odgrodzić część Śląska od rosnących wpływów Czech, co wpisywało się w szerszą grę równowagi sił w regionie²⁸².

W 1345 roku Zakon Krzyżacki planował dużą ofensywę na wschodzie, we współdziałaniu z królami Czech i Węgier²⁸³. Ostatecznie jednak nic z tego nie wyszło. Jednocześnie na Litwie ówczesna bierność polityczno-wojskowa Jawnuty, jako wielkiego księcia litewskiego, przekonała

²⁷⁵ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 124.

²⁷⁶ Z. Kiaura, *op. cit.*, s. 116.

²⁷⁷ В. Б. Антонович, *Очерк истории Великого княжества Литовского...*, s. 90.

²⁷⁸ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 124.

²⁷⁹ S. C. Rowell, *op. cit.*, s. 283.

²⁸⁰ В. Б. Антонович, *Очерк истории Великого княжества Литовского...*, s. 98.

²⁸¹ Z. Kiaura, *op. cit.*, s. 116-117.

²⁸² S. C. Rowell, *op. cit.*, s. 283.

²⁸³ В. Б. Антонович, *Очерк истории Великого княжества Литовского...*, s. 110.

jego braci Olgierda i Kiejstuta do pozbawienia go władzy zwierzchniej. W 1345 roku Kiejstut przeprowadził zbrojny zamach stanu, zajął Wilno i pojmał Jawnutę, gdy ten próbował uciec z miasta. Niebawem do stolicy przybył Olgierd, w wyniku porozumienia braci, Kiejstut uznał Olgierda za wielkiego księcia, sam zaś uzyskał pozycję uprzywilejowaną w strukturze władzy: księstwo trockie stało się jego dziedzictwem. Wszyscy pozostali Giedyminowicze zaakceptowali te zmiany, z wyjątkiem Jawnuty i Narymunta, którzy uciekli z Litwy w 1345 roku. Jawnuta udał się do Moskwy, a Narymunt do Tatarów. Jednak ani Moskwa, ani Tatarzy ich nie poparli i nieco później powrócili na Litwę i pogodzili się z Olgierdem, uznając jego władzę zwierzchnią. Jawnuta otrzymał Zasław i odrębne ziemie na Wołyniu jako swoje księstwo, a Pińsk powrócił do Narymunta²⁸⁴.

Panowanie Jawnuty miało więc charakter krótkotrwały. Choć sytuacja zewnętrzna była stosunkowo spokojna, nie potrafił on nadać państwu wyraźnego kierunku ani wzmocnić centralnej władzy. Rozproszone działania książąt ujawniły ograniczenia systemu opartego na więzach rodzinnych. Zamach stanu Kiejstuta i szybkie uznanie Olgierda za wielkiego księcia były odpowiedzią na potrzebę silniejszego przywództwa. Państwo zachowało ciągłość, a wspólne rządy Olgierda i Kiejstuta stały się podstawą dalszej ekspansji państwa.

3.2 Rządy Olgierda i ekspansja na ziemie ruskie

Olgierd, obejmując tron wielkoksiązęcy w wyniku przewrotu podzielił się władzą ze swoim bratem Kiejstutem, faktycznie rozpoczynając wspólne rządy nad rozległym państwem. Sfery wpływów bracia rozgraniczyli geograficznie. Kiejstut przejął kontrolę nad zachodnią częścią księstwa z ośrodkiem w Trokach, koncentrując się na walce z Zakonem Krzyżackim oraz utrzymywaniu poprawnych stosunków z Polską i Węgrami. Olgierd natomiast, umocniwszy się w stolicy w Wilnie i sprawując władzę nad ziemiami wschodnimi i południowymi, skupił się na ekspansji na ziemiach ruskich oraz na relacjach ze Złotą Ordą. W kręgu jego zainteresowań znajdowały się Wielkie Księstwo Moskiewskie, Wielkie Księstwo Twerskie, Republiki Nowogródzka i Pskowska, Księstwo Riazańskie, a także posiadłości Złotej Ordy na południu²⁸⁵.

Jednym z głównych kierunków polityki Olgierda stała się walka o dziedzictwo Księstwa Halicko-Wołyńskiego. Już w 1344 r. Kiejstutowi udało się tymczasowo uregulować konflikt,

²⁸⁴ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 125.

²⁸⁵ V. Gulevych, *Expansion of the Grand Duchy of Lithuania in the Middle and the Second Half of the Fourteenth Century and its Relations with the Horde*, [w:] *The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe*, ed. A. V. Maiorov, R. Hautala, London-New York 2022, s.341.

zawierając układ z Kazimierzem²⁸⁶, jednak król Polski w każdej chwili mógł ponownie wysunąć swoje roszczenia do tych ziem. Począwszy od 1348 roku Kazimierz stopniowo przygotowywał się do ofensywy. Już na początku roku, 2 lutego, doszło do bitwy nad rzeką Strewą, w której Litwini, wspierani przez oddziały z Włodzimierza Wołyńskiego, Brześcia Litewskiego, Połocka, Witebska i Smoleńska, ponieśli dotkliwą klęskę z rąk Krzyżaków. W bitwie poległ książę Narymunt²⁸⁷. W 1349 roku król Kazimierz potwierdził postanowienia pokoju kaliskiego z 1343 roku i dzięki temu jesienią wkroczył na ziemie księstwa halicko-wołyńskiego, zajmując całe Księstwo Halickie, znaczną część Wołynia oraz Podlasie i Brześć. Rządzącemu z ramienia Olgierda Lubartowi udało się utrzymać jedynie wschodnią część Księstwa Wołyńskiego ze stolicą w Łucku²⁸⁸. W odpowiedzi na te podboje do konfliktu wkroczyły główne siły Litwy. Kiejstut zorganizował wyprawę na Polskę, wykorzystując walkę polskiego króla z duchowieństwem²⁸⁹. W maju 1350 roku najechał i spustoszył ziemie: łukowską, radomską, sandomierską i łączycką. Na Mazowszu zniszczył zamki w Czersku i Warszawie, jednak wojska Kazimierza pokonały Litwinów pod Sochaczewem. W sierpniu Litwini odbili z rąk polskich zamki w Brześciu, Włodzimierzu i Bełzie, a także spustoszyli ziemię lwowską. Do polskiej niewoli dostał się natomiast Lubart²⁹⁰. W następnym roku papież Klemens VI udzielił Kazimierzowi szerokiego wsparcia. Dodatkowo, aby przełamać opór Litwinów, Kazimierz zawarł sojusz z królem węgierskim. Zgodnie z porozumieniem Węgry zrzekły się roszczeń do ziemi halickiej na rzecz Kazimierza, ale zastrzegły sobie prawo do wykupu tych ziem, a w razie wygaśnięcia rodu Kazimierza, prawo do bezpośredniego ich dziedziczenia. W zamian Węgrzy zobowiązali się pomóc polskiemu królowi w walce z Litwinami²⁹¹. Już w 1351 roku połączone siły węgiersko-polskie wyruszyły na ziemie ruskie Kiejstuta i na Podlasiu zawarły układ, na mocy którego Kiejstut miał przyjąć chrzest oraz otrzymać koronę królewską²⁹². Jednocześnie uwolniono jego brata Lubarta. Następnie Kiejstut udał się wraz z Węgrami do Budy, gdzie planowano jego chrzest. W drodze jednak zdołał zbiec²⁹³.

W marcu 1352 r., wykorzystując to, że w lutym Zakon Krzyżacki spustoszył okolice Gajżun, Ariogali i Rosień²⁹⁴, król Kazimierz III obległ zamek w Bełzie broniony przez Jerzego Narymuntowicza. Jesienią tego samego roku zawarto dwuletni rozejm i rozgraniczono strefy

²⁸⁶ Z. Kiaupa, op. cit., s. 116-117.

²⁸⁷ Z. Ivinskis, op. cit., s. 250.

²⁸⁸ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 132.

²⁸⁹ В. Б. Антонович, *Очерк истории Великого княжества Литовского...*, s. 153.

²⁹⁰ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 132-133.

²⁹¹ В. Б. Антонович, *Очерк истории Великого княжества Литовского...*, s. 153.

²⁹² Z. Kiaupa, op. cit., s. 118.

²⁹³ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 133.

²⁹⁴ Z. Ivinskis, op. cit., s. 250.

wpływów²⁹⁵. Do Litwy zaliczono ziemie: włodzimierską, łucką, bełską, chełmską i brzeską²⁹⁶, natomiast do Polski całą ziemię halicką. Już jednak w następnym roku porozumienie zostało naruszone. W lipcu 1353 roku Lubart spustoszył ziemię lwowską i halicką, a we wrześniu okolice Zawichostu. W odpowiedzi Kazimierz, przy wsparciu Węgrów, Tatarów i Mazowszan, wkroczył na Wołyń, lecz wyprawa nie przyniosła sukcesu²⁹⁷. Kilkuletni okres względnego spokoju król wykorzystał na próbę wzmocnienia relacji z Litwą poprzez małżeństwo dynastyczne. Planowano związek Joanny Olgierdówny z księciem zachodniopomorskim Kazimierzem IV. Śmierć Joanny w 1368 r. przekreśliła te zamiary²⁹⁸. Względny spokój został przerwany w latach 1360., pod koniec panowania Kazimierza, a konflikt polsko-litewski o Wołyń wybuchł na nowo. Już w 1363 r., wobec sukcesów Olgierda na kierunku kijowskim, król uzyskał dwunastoletnie odpusty dla wszystkich, którzy podejmą walkę z niewiernymi, i rozpoczął przygotowania do wojny. Latem 1366 r. Kazimierz przeprowadził udaną wyprawę na Wołyń. W jej wyniku Lubart zachował jedynie Łuck, zaś odebrane mu zamki Kazimierz rozdzielił między wasali, Jerzy Koriatowicz otrzymał Chełm, jego brat Aleksander, Włodzimierz, główny ośrodek Wołynia. Jerzy Narymuntowicz, który bez walki poddał się królowi i uznał jego zwierzchność, zatrzymał Bełz. Widać więc, że część Giedyminowiczów wystąpiła tu po stronie polskiego króla. Jednocześnie Litwa zatrzymywała Podlasie: Brześć nad Bugiem, Kamieniec, Mielnik, Drohiczyn i Bielsk. Lubart znalazł się zaś czasowo w zależności od Kazimierza i zobowiązał się do neutralności w razie ewentualnego litewskiego ataku na Polskę. Ustalenia te potwierdził traktat podpisany przez Olgierda, Kiejstutę, Jawnutę i Lubartę, a po stronie królewskiej m.in. przez Koriatowiczów i Narymuntowicza²⁹⁹.

Pokój okazał się nietrwały. Już w 1368 r. Kiejstut spustoszył Mazowsze i spalił Pułtusk. Po śmierci Kazimierza w 1370 roku Lubart, Kiejstut i Jerzy Narymuntowicz oblegli Włodzimierz. Pod nieobecność księcia Aleksandra Koriatowicza starosta Piotr Turski poddał zamek bez walki³⁰⁰. Ze starostą Rusi Halickiej Władysławem Opolczykiem stosunki początkowo układały się pomyślnie. Z kolei w 1376 r. pokój z Polską, rządzoną przez Ludwika Węgierskiego (1370-1382), został zerwany. Lubart, Kiejstut i Jerzy Narymuntowicz spustoszyli ziemię sandomierską i tarnowską, docierając pod Kraków. W wyprawie odwetowej król Ludwik zajął cztery zamki na lewym brzegu Bugu i zażądał od Lubarta hołdu lennego z Łucka i Włodzimierza, biorąc jego synów jako zakładników³⁰¹. W 1377

²⁹⁵ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 133-134.

²⁹⁶ Z. Ivinskis, *op. cit.*, s. 267.

²⁹⁷ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 134.

²⁹⁸ Z. Ivinskis, *op. cit.*, s. 268.

²⁹⁹ *Ibidem*, s. 268-269.

³⁰⁰ В. Б. Антонович, *Очерк истории Великого княжества Литовского...*, s. 155.

³⁰¹ Z. Ivinskis, *op. cit.*, s. 269.

roku, przy pośrednictwie Kiejstuta, zawarto układ między Olgierdem a Ludwikiem, który ostatecznie podzielił dziedzictwo halicko-wołyńskie: dzielnice brzeska (Podlasie), włodzimierska i łucka (Wołyń) zostały uznane za należące do Litwy, natomiast ziemie chełmska i bełska przypadły Polsce. Księstwo bełskie Jerzy Narymuntowicz miał dzierżyć dożywotnio jako lenno. Litwa potwierdzała też przynależność ziemi halickiej do Polski³⁰².

Jednym z istotnych osiągnięć panowania Olgierda było włączenie do Wielkiego Księstwa Litewskiego kluczowych ruskich obszarów, ziemi kijowskiej i Podola. W latach 1357-1362 Złota Orda przeżywała okres gwałtownych zmian na tronie w Saraju, od Dżanibeka i Berdibeka po Kulpę, Newrusa, Chodyra i Temir-Chodzę, co osłabiło jej kontrolę nad formalnie podlegającymi jej ziemiami³⁰³. Ponadto na samym Podolu władzę sprawowali półniezależni tatarscy książęta, uznający zwierzchność Ordy jedynie nominalnie, co ułatwiało przejście rządów³⁰⁴.

Moment rozstrzygający nastąpił w 1362 roku, gdy Olgierd odniósł zdecydowane zwycięstwo nad trzema tatarskimi książętami: Kutłubugą, Hadżibejem i Dymitrem - nad Sinymi Wodami. Rozbite siły ordy wycofały się częściowo na Krym, częściowo do Dobrudży, a Podole przeszło pod władzę litewską³⁰⁵. Umocnili się tam Koriatowiczowie: Jerzy, Aleksander, Konstantyn, Fiodor, którzy przystąpili do porządkowania administracji, budowy i wzmacniania ośrodków: Kamieniec Podolski, Smotrycz, Bakota oraz do ożywienia życia gospodarczego³⁰⁶. Równolegle rozszerzali kontakty zewnętrzne, około 1370 r. hospodar mołdawski Roman I poślubił Anastazję, córkę Koriata, a około 1374 roku Jerzy Koriatowicz był nawet rozważany jako kandydat do tronu mołdawskiego³⁰⁷.

Jednocześnie do Litwy włączono także ziemię kijowską. Olgierd zastąpił dotychczasowego księcia Fiodora własnym synem, Włodzimierzem Olgierdowiczem³⁰⁸. Z powodu chaosu w Ordzie, chanowie początkowo nie zareagowali na utratę terytoriów, a podjęta w 1373 roku próba odzyskania Podola została odparta przez siły litewskie³⁰⁹.

W drugiej połowie XIV wieku Moskwa stała się głównym rywalem Litwy w walce o wpływy na ziemiach ruskich. Od 1346 r. książę moskiewski wzmacniał swoje wpływy w Nowogrodzie. W 1347 r. Olgierd zorganizował wyprawę, zajmując Szeloń i Ługę, natomiast dwa inne grody, Porchow

³⁰² В. Б. Антонович, *Очерк истории Великого княжества Литовского...*, s. 155-156.

³⁰³ Ibidem, s. 141-142.

³⁰⁴ Ibidem, s. 141.

³⁰⁵ Ibidem, s. 149.

³⁰⁶ Z. Ivinskis, op. cit., s. 262.

³⁰⁷ V. Gulevych, op. cit., s. 350.

³⁰⁸ ПСРЛ, т. 40: *Густынская летопись*, Санкт-Петербург 2003, s. 130.

³⁰⁹ В. Б. Антонович, *Очерк истории Великого княжества Литовского...*, s. 151.

i Opoczkę, wykupiły się kontrybucją. Do otwartego starcia nie doszło, jednak skutki wyprawy były znaczące, w 1348 r. Nowogród zawarł z Litwą pokój i ogłosił neutralność, a książę moskiewski Siemion Dumny nie został obrany księciem nowogrodzkim³¹⁰.

Inaczej ułożyły się stosunki z Pskowem. Od 1341/1342 roku panował tam syn Olgierda, Andrzej³¹¹. W 1348 r., w starciu z «Niemcami», poległ wojewoda pskowski Jurij Witoltodowicz³¹², w konsekwencji Pskowianie zerwali stosunki z Litwą. Nastąpił długotrwały konflikt. Majątek pskowskich kupców handlujących na Litwie został konfiskowany, a sami kupcy musieli wykupić się za znaczne sumy. Dwa lata po zerwaniu stosunków książę Andrzej Połocki uderzył na ziemie pskowskie i spustoszył przygraniczną włość Woronaczską. W odpowiedzi Pskowianie w 1354 i 1355 r. wspólnie z księciem Ostafijem zorganizowali wyprawy na ziemię połocką. Rozejm zawarty w 1357 r. przyniósł poprawę stosunków tylko na rok. Psków wraz z Ostafijem ponownie ruszył na Połock. Dopiero po śmierci Olgierda w 1377 r. stosunki Litwy z Pskowem udało się ułożyć na nowo, w tymże roku Andrzej Połocki został tam uznany na księcia³¹³.

Po niejednoznacznych działaniach na kierunku północnym Olgierd postanowił zbliżyć się do chana Złotej Ordy, aby osłabić Moskwę, nie uwzględniając jednak, że ten pozostawał w znacznie lepszych relacjach z Moskwą. Delegacja Koriatowiczów, Ekszysa i Szymona, wysłana w 1349 roku do chana, została pojmana i wydana księciu moskiewskiemu³¹⁴. Aby uwolnić swoich bratanków, Olgierd musiał pójść na ustępstwa wobec Moskwy, zrzekł się roszczeń do terytoriów księstw wierchowskich, leżących na pograniczu litewsko-moskiewskim, a dla umocnienia więzi politycznych wziął za żonę Ulianę, siostrę żony Siemiona Dumnego oraz żony księcia twerskiego Michała³¹⁵.

Jeszcze za panowania Giedymina w orbicie wpływów Litwy znalazł się Smoleńsk. Olgierd kontynuował kurs ojca, dążąc do dalszego rozszerzenia oddziaływania na te tereny. Około lat 1350. podjął zdecydowane kroki, by podporządkować sobie ziemię smoleńską. W 1351 r. Litwini przekupili wojska moskiewskie, które najechały Smoleńsk, skłaniając je do odwrotu. W połowie lat pięćdziesiątych Olgierd zaczął podporządkowywać sobie okoliczne księstwa, tym samym wzmacniając presję na Smoleńsk. W 1354 r. rozszerzył wpływy na księstwo suzdalskie przez małżeństwo córki Agrypiny z księciem Borysem, a wkrótce wydał córkę Fiodorę za księcia

³¹⁰ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 127.

³¹¹ *Ibidem*, s. 124.

³¹² *Псковская 1-я летопись. Тихановский список (1341-1343), Архивский 1-й список (1348)*, [w:] *Псковские летописи*, вып. 1, ред. А. Н. Насонов, Б. Д. Греков, Москва-Ленинград 1941, s. 20.

³¹³ В. Б. Антонович, *Очерк истории Великого княжества Литовского...*, s. 127-128.

³¹⁴ Z. Ivinskis, *op. cit.*, s. 263.

³¹⁵ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 127-128.

karaczewskiego Światosława. Nawiązał przyjazne relacje z książętami nowosilskimi i zwienigorodzkimi, a jego wasalem został książę kozielski Iwan. W 1356 r. po śmierci księcia Briańska Wasyla samo księstwo weszło w skład Litwy³¹⁶. W konsekwencji, po upadku Briańska, zwierzchność Olgierda uznali książęta nowosilscy, odojewscy, worotyńscy i bielewscy³¹⁷.

W latach 1355-1358 Rzew należał do Litwy jedynie przejściowo, lecz od 1359 r. znalazł się w jej składzie ponownie i trwale³¹⁸. W tym samym roku dołączono: Mściśław, Białą, Briańsk, a także obszary środkowego Dniepru i Sożu z grodami: Propojsk, Czeczersk, Rzeczyca i Lubecz³¹⁹. Do 1362 roku przyłączono również Mohylew i Toropiec³²⁰. Dodatkowe nabytki z 1362 roku: Czernihów, Nowogród Siewierski, Trubczewsk, Putywl, Kursk oraz część ziemi perejaśławskiej „wzięły” Smoleńsk w kleszcze³²¹.

Świadomy nowego układu sił książę smoleński Światosław Iwanowicz całkowicie podporządkował się Olgierdowi, uczestnicząc w wyprawach na Moskwę w latach 1368, 1370 i 1372 oraz wspierając litewską walkę przeciw Zakonowi Krzyżackiemu. Moskwa usiłowała jednak przeciągnąć Smoleńsk na swoją stronę, w 1368 r. dokonała najazdu na te ziemie, a w 1375 r. spustoszyła Rzew, nie osiągając zamierzonego celu. Nieliczne przypadki pomocy Moskwie jak w 1374 r., gdy jeden z dzielnicowych książąt smoleńskich, Iwan Wasiljewicz, przyłączył się do wyprawy wielkiego księcia moskiewskiego na Twer spotkały się z ostrą reakcją Olgierda, który spustoszył wówczas ziemię smoleńską. U schyłku jego panowania Smoleńsk de facto stał się lennikiem Litwy, a jego pełne włączenie pozostawało jedynie kwestią czasu³²².

W latach sześćdziesiątych XIV wieku nowy książę moskiewski Dymitr (1359-1389), zwany później Dońskim, zaczął odzyskiwać wpływy i umacniać swoje państwo. W tym czasie Dymitr moskiewski w sporze z księciem suzdalskim odniósł zwycięstwo o księcia włodzimierskiego. Ten sam książę suzdalski, z którym wcześniej rywalizowano o władzę, przeszedł następnie pod zwierzchność Moskwy i pomógł jej w walce o tytuł wielkiego księcia, odebrany z powodzeniem zięciowi Olgierda, księciu Borysowi twerskiemu. Ostatecznie, w 1366 roku, strony zacieśniły sojusz, pieczętując go małżeństwem, książę suzdalski wydał swoją córkę za Dymitra moskiewskiego³²³. Zachęcony powodzeniem, Dymitr postanowił następnie rozprawić się z księciem twerskim. Sami

³¹⁶ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 129-130.

³¹⁷ В. Б. Антонович, *Очерк истории Великого княжества Литовского...*, s. 134.

³¹⁸ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 129-130.

³¹⁹ Ф. Шабульдо, *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*, Киев 1987, s. 55.

³²⁰ Z. Ivinskis, *op. cit.*, s. 264.

³²¹ Ф. Шабульдо, *op. cit.*, s. 62.

³²² В. Б. Антонович, *Очерк истории Великого княжества Литовского...*, s. 132.

³²³ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 138.

książęta twerscy byli podzieleni, część skłaniała się ku Litwie, część ku Moskwie. W 1366 r. doszło do konfliktu między Wasylem Michajłowiczem a księciem mikulińskim Michałem Aleksandrowiczem o tron Tweru. Dymitr w 1367 r. postanowił go wykorzystać i udzielił pomocy Wasylowi, wspólnie spustoszone okoliczne włości i oblegano Twer³²⁴. Miasto zostało zdobyte, a książę Michał zmuszony był uciec i prosić o wsparcie Olgierda. Jesienią tego samego roku Twer odbito. Michał nie utrzymał się jednak długo, już jesienią roku następnego książę moskiewski ponownie wyparł go z Tweru i książę znów schronił się na Litwie³²⁵. Kulminacją tego konfliktu była wyprawa na Moskwę w listopadzie 1368 roku. Armia Olgierda była znaczna, w wyprawie uczestniczył sam wielki książę, Kiejstut wraz z synem Witoldem, wszyscy synowie Olgierda oraz inni książęta litewscy³²⁶. Obok sił litewskich wzięły w niej udział oddziały sojuszniczego księcia Michała twerskiego, a także pułki smoleńskie³²⁷. Z powodu pośpiechu Moskwa nie zdołała zebrać odpowiednio licznej armii, co sprzyjało Olgierdowi, jego wojska szybko posuwały się w głąb, a podchodząc pod miasto, rozbiły i zabiły dwóch książąt, starodubskiego Siemiona oraz oboleńskiego Konstantyna. Awangarda zebrana dla odparcia najazdu została rozbita nad rzeką Trosną³²⁸. Dymitr Iwanowicz, dowiedziawszy się o klęsce, schronił się na Kremlu. Olgierd stał pod murami Moskwy trzy dni, nie podjął jednak szturm, a odchodząc, spustoszył jeszcze ziemię moskiewską. W rezultacie wyprawy książę moskiewski zwrócił Gorodec Michałowi i zaprzestał popierania jego bratanka, księcia Jeremiego Konstantynowicza³²⁹.

Skutki najazdu okazały się jednak dla Moskwy przejściowe. Już w 1370 roku Dymitr uderzył na Briańsk i Twer. Książę Michał ponownie uciekł na Litwę³³⁰, a władca moskiewski spustoszył Mikulin i Zubcow. Wobec tego Michał znów wezwał Olgierda na pomoc. W listopadzie 1370 r. wielki książę litewski po raz drugi przybył z odsieczą Twerowi na czele wojsk sojusznicznych. Towarzyszyli mu ponownie Kiejstut, Michał Twerski oraz książę smoleński Światosław. Sprzymierzeni próbowali zdobyć przygraniczny Wołokołamsk, lecz po trzydniowym oblężeniu bez powodzenia porzucili szturm i ruszyli prosto na Moskwę. 6 grudnia 1370 roku Olgierd ponownie stanął pod Moskwą i otoczył miasto umocnionym obozem. Tym razem Dymitr Iwanowicz był lepiej przygotowany, zawczasu wzmocnił garnizon, a co ważniejsze, zdołał ściągnąć znaczne siły sprzymierzeńców. Litwini i Twerzanie, stojąc pod Moskwą osiem dni i widząc bezcelowość

³²⁴ В. Б. Антонович, *Очерк истории Великого княжества Литовского...*, s. 137.

³²⁵ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 138.

³²⁶ ПСРЛ, т. 15: *Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью*, Санкт-Петербург 1863, s. 428-429.

³²⁷ В. Б. Антонович, *Очерк истории Великого княжества Литовского...*, s. 138.

³²⁸ ПСРЛ, т. 15, s. 429-430.

³²⁹ В. Б. Антонович, *Очерк истории Великого княжества Литовского...*, s. 138.

³³⁰ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 141.

oblężenia, nie czekali na okrążenie. Po otrzymaniu wiadomości o zbliżaniu się potężnej armii moskiewsko-riazańskiej Olgierd zgodził się na rozejm z Dymitrem. Podpisano układ o wstrzymaniu działań wojennych na pół roku. Wojska litewsko-twerskie odeszły bez rozstrzygającego zwycięstwa. Formalnie Twer pozostał niezależny, lecz jej pozycja osłabła³³¹.

Druga wyprawa pokazała, że Moskwa potrafi wzmocnić obronę i zmusić Litwę do odwrotu. Rozejm, wzmocniony małżeństwem córki Olgierda, Heleny, z jego kuzynem, księciem sierpuchowsko-borowskim Włodzimierzem Chrobrym, nie trwał długo³³². Latem 1372 roku nowe wojsko litewskie pod wodzą Kiejstuta, księcia Andrzeja Połockiego oraz księcia Witolda wyruszyło z odsieczą Twerowi. Sprzymierzeni szybko wdarli się na terytorium Księstwa Moskiewskiego i spustoszyli Perejasław Zaleski oraz Kaszyn, posiadłości sojuszników Moskwy. Książę kaszyński, kuzyn Dymitra, został zmuszony do złożenia hołdu wierności Michałowi Twerskiemu. Wkrótce siły Michała opanowały szereg grodów na północy, Mołogę, Uglicz, Bieżecki Wierch, Dmitrowsk, Kistmę i Torżok, rozbijając przy tym pod Torżkiem oddział nowogrodzki, spieszący Moskwie z pomocą. Sukces strategiczny okazał się jednak znów krótkotrwały. Po zakończeniu kampanii rizańskiej Dymitr pomaszerował na Twer, naprzeciw wyszli Michał z pospolitym ruszeniem twerskim oraz Olgierd z pułkami litewskimi, smoleńskimi i briańskimi³³³. Kluczowym epizodem było połączenie sił twerskich i litewskich pod Lubuckiem 12 lipca. Spotkanie zakończyło się starciem przednich sił, pułki moskiewskie rozbiły litewski oddział strażniczy i odrzuciły go. Następnie główne siły obu stron stanęły naprzeciw siebie, rozdzielone głębokim rowem. Po kilku dniach stania naprzeciw siebie przystąpiono do rokowań i zawarto rozejm³³⁴.

Porozumienie nie było jednak korzystne dla księcia twerskiego. Zobowiązywało Michała do zwrotu wszystkich zajętych miast w domenę moskiewską i odwołania namiestników, w razie wznowienia przez niego wojny Olgierd nie miał się za niego wstawiać³³⁵. Już w 1373/1374 r. Moskwa podejmowała drobne najazdy na Księstwo Twerskie³³⁶. Michał spróbował jeszcze zdobyć nowy jarłyk na Księstwo Włodzimierskie, licząc na litewską pomoc zbrojną, lecz nadzieje te zakończyły się porażką. Książę moskiewski zebrał wojsko, uderzył na twerskie ziemie, spustoszył i obległ Twer. Pięcioletnia obrona nie doczekała się pomocy od Litwy, w rezultacie pokoju Twer stał się lennem Moskwy³³⁷. Gdy aktywność Olgierda na wschodzie osłabła, Dymitr w 1375 roku zawarł

³³¹ В. Б. Антонович, *Очерк истории Великого княжества Литовского...*, s. 139.

³³² Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 141.

³³³ В. Б. Антонович, *Очерк истории Великого княжества Литовского...*, s. 139-140.

³³⁴ ПСРЛ, т. 8: *Продолжение летописи по Воскресенскому списку*, Санкт-Петербург 1859, s. 20.

³³⁵ В. Б. Антонович, *Очерк истории Великого княжества Литовского...*, s. 140.

³³⁶ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 144.

³³⁷ В. Б. Антонович, *Очерк истории Великого княжества Литовского...*, s. 140-141.

układ z Wielkim Nowogrodem³³⁸. Myśląc perspektywnie, Olgierd świadomy znacznych odległości od Moskwy urządził w okręgu oboleckim Księstwa Witebskiego litewskie wsie, których zadaniem było zaopatrywanie wojsk idących na wschód³³⁹.

W drugiej połowie XIV wieku konfrontacja Litwy z Moskwą miała charakter niejednoznaczny. Za Olgierda Wielkie Księstwo Litewskie wyraźnie poszerzyło strefę wpływów na ziemiach wschodnich, umocniło pozycję w Smoleńsku i Briańsku oraz zdobyło nowe ziemie nad środkowym Dnieprem i Sożem. Nie przyniosło to jednak przełomu w bezpośrednich kampaniach przeciw Moskwie, wyprawy z 1368 i 1370 r. miały charakter krótkotrwałej presji, natomiast kampania 1372 r. wraz z następującymi po niej układami doprowadziła do utraty sojusznika w „osobie” Tweru, a jednocześnie sprzyjała konsolidacji potęgi moskiewskiej. Tym samym, mimo niewątpliwych wielu sukcesów ekspansji terytorialnej i politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego na wschodzie, bilans dwustronnej rywalizacji z Moskwą w latach 1360-1370 pozostawał co najmniej neutralny, a może nawet zaczął się stopniowo przechylać na korzyść Moskwy.

Panowanie Olgierda 1345-1377 było okresem największej ekspansji terytorialnej średniowiecznej Litwy. Dzięki współpracy z bratem Kiejstutem, który zabezpieczał zachodnią granicę przed Krzyżakami, Olgierd mógł skupić się na podbojach w kierunkach wschodnim i południowym. Olgierd pozostawił swoim następcom rozległe, silne państwo, które w kolejnych dekadach miało jeszcze umocnić swoją pozycję w Europie Wschodniej.

3.3 Kryzys sukcesyjny (1377-1382)

Po śmierci wielkiego księcia Olgierda nastał dla państwa litewskiego okres dość trudny, związany z rywalizacją o tron. Jeszcze przed śmiercią Olgierd podzielił kraj między synów, tron wielkoksiążęcy przypadł Jagielle, najstarszemu synowi z drugiego małżeństwa³⁴⁰. Rozstrzygnięcie to nie spotkało się z akceptacją dzieci Olgierda z pierwszego związku. Jagiełło próbował zmniejszyć napięcia, tuż po objęciu władzy pisemnie potwierdził ich prawa do posiadłości ziemskich, przy czym jednak nie wszystkim je przyznał³⁴¹. Jako pierwszy przeciw niemu wystąpił brat Andrzej, książę połocki, świadom że za Jagiełłą stoi ich stryj Kiejstut, który zaakceptował decyzję Olgierda o

³³⁸ Z. Ivinskis, op. cit., s. 266.

³³⁹ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 144-145.

³⁴⁰ П. Д. Бряццев, *История Литовского Государства с древнейших времён*, Вильна 1889, s. 179-180.

³⁴¹ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 148.

osadzeniu syna na tronie, Andrzej uciekł do sąsiedniego Pskowa, gdzie został obrany księciem³⁴². Wkrótce, obawiając się wspólnego uderzenia Jagiełły i Kiejstuta, przeszedł pod zwierzchność księcia moskiewskiego Dymitra. Pod koniec lat siedemdziesiątych obaj najechali ziemie siewierskie Litwy, zdobywając Trubczewsk i Starodub. Równocześnie na stronę Dymitra i Andrzeja przeszedł inny syn Olgierda, Dymitr, który w nagrodę otrzymał władcy moskiewskiego Perejasław³⁴³. Zbuntowanych braci wsparł ponadto ich brat Włodzimierz, książę kijowski³⁴⁴.

Na zachodzie, gdzie obroną kierował Kiejstut, napór Zakonu Krzyżackiego gwałtownie wzrósł. W 1377 roku spustoszone okolice Widukł, Kroż i Upity na Żmudzi, a także wtargnięto na Czarną Ruś i w okolice Kowna. W 1378 roku ponownie zrujnowano Upitę oraz litewskie i ruskie ziemie Księstwa Trockiego. Kiejstut organizował wyprawy odwetowe, lecz ich skala wyraźnie ustępowała sile rejsz krzyżackich: w marcu 1377 r. spustoszył ziemię goldyńską w Kurlandii, w 1378 r. zburzył zamek Ekersberg w Prusach, a w 1379 r. o mało nie zdobył zamku w Kłajpedzie³⁴⁵. Jagiełło nie wsparł stryja, co Zakon wykorzystał. W 1379 zawarto układ trocki korzystny głównie dla Jagiełły. Zdemilitaryzowano tradycyjny kierunek wypraw Kiejstuta: Drohiczyn, Mielnik, Bielsk, Brańsk, Brześć, Kamieniec, Grodno, natomiast Żmudź, osłona Trok, pozostała poza układem, co pozwalało Zakonowi swobodnie uderzać przez Żmudź. Z kolei Zakon zabezpieczył własne zaplecze: Ostródę ze Szczytnem, Olsztyn, Jeziorany i Gunalcken³⁴⁶. Następnie Jagiełło zawarł tajny rozejm z Zakonem z Inflant (do 13 maja), wyłączając Żmudź i ziemie Kiejstuta³⁴⁷. A później zawarł tajny układ z Winrichem von Kniprode który był wymierzony w Kiejstuta³⁴⁸. W istocie Jagiełło zabezpieczał własne terytoria przed atakami Zakonu kosztem Kiejstuta, aby skoncentrować uwagę na wschodniej granicy, gdzie również toczyły się intensywne działania.

Jagiełło, pragnąc nie stawać samotnie przeciw Moskwie, porozumiał się z chanem Mamajem w sprawie wspólnej wyprawy wyznaczonej na koniec lata i początek jesieni 1380 roku³⁴⁹. Ten sojusz przeciw Moskwie nie przyniósł mu jednak korzyści. Zmierzając z odsieczą Mamajowi, Jagiełło zwyczajnie spóźnił się na miejsce starcia, które 8 września 1380 r. rozegrało się na Kulikowym Polu,

³⁴² Д. Иловайский, *История Великого княжества Литовского от смерти вел. кн. Ольгерда до упадка удельной системы в Литовской Руси*, [w:] В. Антонович, Д. Иловайский, *История Великого княжества Литовского*, Тернополь 1887, s. 120,

³⁴³ П. Д. Бряццев, op. cit., s. 181.

³⁴⁴ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 149.

³⁴⁵ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 152.

³⁴⁶ *Codex diplomaticus Lithuaniae*, ed. E. Raczyński, Vratislaviae 1845, roz. III, 1379, s. 53-55.

³⁴⁷ Z. Ivinskis, op. cit., s. 272.

³⁴⁸ *Codex diplomaticus Lithuaniae*, roz. III, 1380, s. 55-56.

³⁴⁹ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 149.

wojska moskiewskie (Dymitra i jego ruskich sojuszników) rozgromiły tam Tatarów³⁵⁰. Położenie Litwy stało się na pewien czas groźne, lecz sukces Dymitra okazał się krótkotrwały. Już w 1382 r. chan Tochtamysz uderzył na Moskwę, spalił miasto, a księżę Dymitr uznał jego zwierzchność³⁵¹.

Nieświadomy tajnych układów Jagiełły, Kiejstut był stale atakowany przez Zakon. Na początku 1381 r. Krzyżacy spustoszyli jego ziemie, zdobyli i zniszczyli Nowy Gródek, po raz pierwszy używając do kruszenia murów prochowych bombard, uprowadzając też do 3 tys. jeńców³⁵². W czerwcu złupiono Żmudź aż po Miedniki. W samym środku tych walk Günther von Hohenstein komtur z Ostródy (ojciec chrzestny córki Kiejstuta Danuty), przekazał Kiejstutowi wiadomość o tajnych układach Jagiełły z krzyżakami, czyniąc to celowo, by sprowokować w państwie wojnę domową. Między październikiem a listopadem Kiejstut ruszył w stronę Prus, po czym gwałtownie skręcił na Wilno³⁵³. Sprzyjało mu i to, że brat Jagiełły Skirgiełło był zajęty tłumieniem buntu w Połocku³⁵⁴. Wilno padło łatwo, a Jagiełło dostał się w ręce Kiejstuta. Za radą swego syna Witolda, Kiejstut uwolnił Jagiełłę i nadał mu Krewę oraz Witebsk. Kiejstuta uznali wszyscy synowie Olgierda z pierwszego małżeństwa oraz powracający do Połocka książę Andrzej³⁵⁵.

Odsunięcie Jagiełły od władzy stało się istotnym elementem walki o władzę na Litwie. Kiejstut, jako strażnik zachodniej granicy, prowadził spójną politykę obronną, co umożliwiło Olgierdowi ekspansję na południową i wschodnią Ruś. Działalność Kiejstuta nie ograniczała się jednak do obrony. Wielokrotnie podejmowano próby jego chrystianizacji, które on sam zrećźnie wykorzystywał w celach politycznych. Dwukrotnie w latach 1349 i 1351 oferowano mu koronę królewską, najpierw bullą papieża Klemensa VI z obietnicą koronacji, następnie w 1351 r. w Lublinie, gdzie obok kwestii chrztu uzgodniono także uwolnienie z niewoli Lubarta. Kiejstut, wyrażając zgodę, wyruszył do Budy, jednak po drodze zdołał zbiec³⁵⁶. Gdy w 1358 roku ponownie podniesiono kwestię chrztu, żądanie Kiejstuta, by przekazać wszystkie posiadłości Zakonu nad Bałtykiem Litwie, a sam Zakon przesiedlić na tereny stepowe, zostało odrzucone³⁵⁷.

W latach 1345-1377 ziemie bezpośrednio administrowane przez Kiejstuta były pod stałą presją ok. 100 najazdów, 70 krzyżackich z Prus, 30 z Inflant. Mimo to Kiejstut przeprowadził ok. 40 wypraw odwetowych: 31 w Prusy, 11 w Inflanty. Choć rzadsze, były silniejsze i obejmowały większe

³⁵⁰ Z. Ivinskis, op. cit., s. 273.

³⁵¹ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 150.

³⁵² Z. Ivinskis, op. cit., s. 273.

³⁵³ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 155.

³⁵⁴ Z. Kiaupa, op. cit., s. 123.

³⁵⁵ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 155.

³⁵⁶ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 132-133.

³⁵⁷ В. Б. Антонович, *Очерк истории Великого княжества Литовского...*, s. 104-105.

obszary³⁵⁸, przy ok. 50 własnych wyprawach, zdobył 17 zamków, podczas gdy Zakon, mimo blisko 100 wypraw, opanował 22³⁵⁹. Punktem zwrotnym stało się pojmanie Kiejstuta około 1361 roku. Już 16 kwietnia 1362 r. padło Kowno, zaś w 1363 r. Krzyżacy zburzyli Nowe Kowno oraz, Piesztwe i Wieluonę³⁶⁰. W 1369 r. Henning Schindekopf zniszczył wszystkie trzy litewskie twierdze w rejonie Kowna³⁶¹. W rezultacie Zakon niemal co roku zadawał głębokie ciosy, niszcząc twierdze i dwukrotnie podchodząc pod Wilno. Ostatnia wyprawa miała miejsce w lutym 1377 r, Krzyżacy przyprowadzili do 12 tys. zbrojnych³⁶², wymusili rozejm i spalili przedmieścia³⁶³. Lecz wyprawa nie była pełnym sukcesem, Witold z ok. 500 ludźmi zniszczył ich zaopatrzenie i nękał odwrót³⁶⁴.

Po objęciu władzy w 1380 r. Kiejstut kontynuował politykę antykrzyżacką. W styczniu 1382 r. spustoszył okolice: Welawy, Tapiawy, Frydlądu i Altenburga. W kwietniu zniszczył przedzamkowe umocnienia Georgenburga³⁶⁵, po raz pierwszy użył bombard³⁶⁶. Mimo sukcesów nie utrzymał tronu. Rozległość państwa i zmęczenie wojną osłabiały zaplecze³⁶⁷. W maju 1382 r. zbuntował się książę Korybut³⁶⁸. Głównym inicjatorem spisku przeciw Kiejstutowi byli jednak Jagiełło i jego brat Skirgiełło. Spisek polegał na odciągnięciu sił Kiejstuta od stolicy³⁶⁹. Gdy Kiejstut wyruszył z niewielkim oddziałem, został on łatwo rozbity przez Korybuta, a w tym czasie bunt kupca Hanula w Wilnie pozwolił Jagielle bez przeszkód wejść do miasta i odzyskać tron³⁷⁰.

Po przejęciu władzy Jagiełło konsekwentnie izolował Kiejstuta, w lipcu zajął zamek główny w Trokach³⁷¹, namówił też zięcia Kiejstuta, księcia Janusza z Mazowsza, do wstrzymania pomocy i uderzenia na jego dobra. Janusz mazowiecki opanował Drohiczyn oraz Mielnik³⁷². Jedynymi, którzy realnie wsparli Kiejstuta, okazali się Żmudzini, dając mu około 9000 wojowników³⁷³. Przewaga liczebna była jednak po stronie Jagiełły. Świadomy położenia, w jakim znaleźli się Kiejstut i Witold, gotowi do bitwy pod Trokami, Jagiełło zdołał skłonić ich do rokowań. Gdy tylko przybyli, zostali

³⁵⁸ Ibidem, s. 114-115.

³⁵⁹ I. Baranauskienė, *Kęstutis kaip karvedys*, [online:]

<https://web.archive.org/web/20210514153441/http://viduramziu.istorija.net/kestutis1.htm> (17.08.2025)

³⁶⁰ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 136-137.

³⁶¹ Ibidem, s. 141.

³⁶² Ibidem, s. 139-146.

³⁶³ В. Б. Антонович, *Очерк истории Великого княжества Литовского...*, s. 108-109.

³⁶⁴ Виганд из Марбурга, *Новая Прусская хроника* (1394), Москва 2014, s. 87.

³⁶⁵ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 155-156.

³⁶⁶ I. Baranauskienė, op. cit.

³⁶⁷ Z. Kiaura, op. cit., s. 123.

³⁶⁸ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 156.

³⁶⁹ I. Jonynas, *Lietuvos didieji kunigaikščiai*, Vilnius 1996, s. 248-250.

³⁷⁰ Z. Kiaura, op. cit., s. 123.

³⁷¹ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 157.

³⁷² Д. Иловайский, op. cit., s. 123.

³⁷³ Виганд из Марбурга, op. cit., s. 107.

pojmani³⁷⁴. Po aresztowaniu los Kiejstuta był przesądzony. W Wilnie skutego w kajdany przewieziono do zamku w Krewie. W lochu pod wieżą spędził cztery dni, a piątej nocy komornicy wielkoksiążęcy udusili go złotymi sznurami z jego własnego stroju. Razem z Kiejstutem zginęła jego żona Biruta, utopiono ją³⁷⁵. Jej wuj Widmont i kuzyn Butrym zostali zamęczeni³⁷⁶, a wraz z nimi także kilku Żmudzinów, krewnych Biruty³⁷⁷. Kiejstut był ostatnim księciem litewskim spalonym zgodnie z pogańskim obyczajem. W tym samym roku zmarli również wielki mistrz Zakonu Winrych von Kniprode oraz król Polski i Węgier Ludwik Andegaweński, pozostawiając Polskę i Węgry w stanie niepewności politycznej³⁷⁸.

Kryzys 1377-1382 zakończył epokę równowagi, zatrzymał ekspansję na Wschodzie, oraz wymusił zmianę paradygmatu władzy, chrystianizację i trwały sojusz z Polską.

³⁷⁴ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 158.

³⁷⁵ Д. Иловайский, *op. cit.*, s. 124-125.

³⁷⁶ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 159.

³⁷⁷ Д. Иловайский, *op. cit.*, s. 125.

³⁷⁸ Z. Ivinskis, *op. cit.*, s. 275.

4. Jagiełło i Witold - centralizacja i kulminacja ekspansji WKL

4.1 Drugie panowanie Jagiełły i unia w Krewie (1382-1392)

W zamian za wsparcie Zakonu przy odzyskaniu władzy Jagiełło wraz ze Skirgiełłą podpisał trzy akty (31 października 1382). Pierwszy ustanawiał czteroletni pokój z zakazem wojny bez zgody wielkiego mistrza i zobowiązaniem do chrztu Jagiełły w ciągu 4 lat³⁷⁹. Drugi przekazanie Zakonowi ziem na zachód i północ od Dubissy³⁸⁰. Trzeci czteroletni sojusz wojskowy, który ograniczał samodzielność Litwy, bez zgody Zakonu nie mogła podejmować działań zaczepnych³⁸¹.

Na kierunku południowym książę wołyński Lubart po śmierci Ludwika wykupił część przygranicznych terytoriów i zamków: Horodło, Krzemieniec, Łopatyn, Olesko i Przemyśl³⁸². Zajęte wcześniej przez księcia mazowieckiego Janusza ziemie Drohiczyn i Mielnik, Jagiełło również zdołał odzyskać³⁸³. Tymczasem na wschodzie brat Jagiełły, Patrykej, przeciwstawiał się wpływom moskiewskim w Nowogrodzie, w 1383 r. opanował zamki Oreszek i Kexholm oraz połowę Koporia, a w 1384 r. zostały one wymienione na Russe i Ładogę³⁸⁴.

Jagiełło nie zamierzał dotrzymać zobowiązań wobec Krzyżaków. Ratyfikacja wyznaczona na 19 lipca 1383 r. nad Dubissą nie doszła do skutku³⁸⁵. Wykorzystując sytuację, Zakon dysponując osobą Witolda jako sojusznikiem, wypowiedział Jagielle wojnę i obrał kurs na jego polityczne wyparcie. Kalkulacja była prosta, skoro traci się dźwignię nacisku na Jagiełłę, należy postawić na jego ówczesnego wroga, syna Kiejstuta. Witold, jako wpływowy przywódca na Żmudzi, zebrał około trzech tysięcy Żmudzinów i w pierwszej fazie zajął krótkoterminowo Troki. Zakon widząc, jak wokół Witolda zaczynają gromadzić się stronnicy nieakceptujący władzy Jagiełły, 30 stycznia 1384 r. zawarł z Witoldem układ o przekazaniu im Żmudzi po Niewiażę, łącznie z Kownem i okręgiem Rumszyszek. Obietnice te potwierdzono 14 czerwca, a Witold został uznany za lennika zakonu. Równolegle trwały jego tajne rozmowy z Jagiełłą. Już 9 lipca 1384 roku Witold zerwał sojusz z Zakonem, spalił Marienburg nad Niemnem, a także zniszczył dwie inne przekazane mu twierdze: Jurbork i Nowy Bajerburg³⁸⁶. Po powrocie na Litwę Jagiełło oddał mu ruskie dobra ojcowskie:

³⁷⁹ *Codex diplomaticus Lithuaniae*, roz. III, 1382, s. 56-57.

³⁸⁰ *Ibidem*, annus 1382, s. 57-58.

³⁸¹ *Ibidem*, annus 1382, s. 59-60.

³⁸² Ф. М. Шабульдо, *Любарт, Любарт-Дмитро Гедимінович*, [w:] *Енциклопедія історії України*, т. 6, Київ 2009, s. 373.

³⁸³ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 160.

³⁸⁴ *Ibidem*, s. 164.

³⁸⁵ *Ibidem*, s. 160-161.

³⁸⁶ Z. Ivinskis, *op. cit.*, s. 276-278.

Brześć, Drohiczyn, Grodno, Mielnik, Kamieniec i inne³⁸⁷. Dla Jagiełły był to sukces, wraz z pozyskanym Witoldem, 21 września, rozpoczął oblężenie krzyżackiego Marienwerderu. Przez około cztery tygodnie nieprzerwanie prowadzono szturm przy użyciu taranów i drabin. Dnia 6 listopada 1384 r. Marienwerder padł, a linia oparcia Zakonu na Niemnie została poważnie naruszona³⁸⁸. U schyłku 1384 roku Zakon Krzyżacki został odepchnięty do pozycji z 1379 r., a nawet 1377 r., wszystkie układy narzucone Giedyminowiczom pozostały jedynie skrawkami pergaminu³⁸⁹. Po sukcesach na zachodzie wrócił temat chrztu, Litwa miała trzy drogi:

Wariant przyjęcia chrztu ze strony Zakonu okazał się politycznie nie do przyjęcia, groził buntem na pogańskiej Litwie i oporem na ruskich ziemiach oraz wymagał ustępstw na Żmudzi. Zerwanie ratyfikacji 19 lipca 1383 r. oraz wypowiedzenie wojny przez Zakon 30 lipca definitywnie wyeliminowały wariant zakonny, a w warunkach działań zbrojnych stracił on polityczną wykonalność³⁹⁰. Wariant Moskiewski z projektem małżeństwa i chrztu prawosławnego ze zwierzchnością Moskwy³⁹¹, odrzucono jako uderzający w suwerenność i nieskuteczny wobec presji Zakonu³⁹². Pozostał wariant polski. Narastająca w Polsce niechęć do rządów Ludwika skłoniły możnych małopolskich do poparcia Jagiełły. Małżeństwo miało zamienić wroga w sojusznika, połączyć zasoby Polski i Litwy oraz zrównoważyć potęgę zakonów, czego Węgry nie gwarantowały³⁹³. Po stronie litewskiej za zbliżeniem opowiadali się Borys i Konstantyn Koriatowicze, zapewniając krakowskim kupcom wolny tranzyt przez Podole ku Morzu Czarnemu³⁹⁴. W styczniu 1385 r. w Krakowie odbyły się oficjalne rokowania. W skład delegacji litewskiej wchodził Skirgiełło, Iwan Holszański, Borys Koriatowicz oraz starosta wileński Hanul. Następnie posłowie udali się do Budy i uzyskali zgodę wdowy po Ludwiku, Elżbiety. Pod koniec lutego wysłannicy Elżbiety i Polski przybyli na Litwę. Kulminacją tych działań było podpisanie w zamku w Krewie 14 sierpnia 1385 roku aktu przymierza³⁹⁵. Unia w Krewie nie znosiła państwowości litewskiej, lecz ustanawiała zewnętrzną zwierzchność Korony i wymuszała uzgadnianie ekspansji na Ruś z interesami Krakowa. Równocześnie sojusz z Polską zdejmował z Litwy zagrożenie od zachodu, tworząc przeciwwagę dla Zakonu, a chrzest i pełne wejście do ładu europejskiego legitymizowały

³⁸⁷ Д. Иловайский, op. cit., s. 127.

³⁸⁸ Виганд из Марбурга, op. cit., s. 112-114.

³⁸⁹ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 162.

³⁹⁰ Z. Ivinskis, op. cit., s. 280.

³⁹¹ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 164.

³⁹² J. Kiaupienė, *Wielkie Księstwo Litewskie w czasach Jagiełły i Witolda*, [w:] Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Historia Litwy ...*, s. 126.

³⁹³ Д. Иловайский, op. cit., s. 127-135.

³⁹⁴ Z. Ivinskis, op. cit., s. 283.

³⁹⁵ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 165.

władzę litewskich (i polskich) władców i wbrew pozorom także ułatwiały integrację prawosławnych ziem ruskich z Litwą³⁹⁶.

Unia krewska uderzała w interesy Zakonu, chrzest Litwy odbierał mu pretekst krucjaty³⁹⁷. Stąd latem 1385 r. krzyżacy uderzyli pod Wilno i Oszmianę³⁹⁸. Sam akt krewski skonsolidował zaplecze Jagiełły. Jego bracia Włodzimierz i Dymitr uznali zwierzchność wielkiego księcia. Jednak odżył konflikt z wcześniej uspokojonym Andrzejem³⁹⁹. Ten 10 października 1385 r. zawarł z mistrzem inflanckim układ lenny⁴⁰⁰. Do buntu przyłączył się książę smoleński Światosław, pragnący odzyskać odebrany za Olgierda, Mściśław. Wyprawa wysłana z Polski pod wodzą Skirgiełły, wspierana przez Dymitra i Siemiona, rozbiła ich nad rzeką Wechrą. Światosław poległ, a jego synowie, Jerzy i Gleb, trafili do niewoli⁴⁰¹. Zmuszeni do uległości lennej przeciwnicy uznali zwierzchnictwo. Jerzy wrócił do Smoleńska i już we wrześniu 1386 r. wystawił przywilej de facto czyniący go lennikiem zarówno WKL, jak i Korony⁴⁰². Los Andrzeja był podobny, wkrótce pokonany przez Skirgiełłę trafił do więzienia w Chęcinach, a Skirgiełło objął urząd namiestnika na Litwie⁴⁰³.

W 1388 roku księciem Nowogrodu został brat Jagiełły, Lingwen. Już w następnym roku, przed odjazdem, złożył jako książę nowogrodzki przysięgę wierności Jagielle⁴⁰⁴. Ponieważ w tamtym czasie Jagiełło był królem Polski i wielkim księciem litewskim, przysięga ta w praktyce wzmacniała także pozycję Litwy. Rządy Lingwena nie trwały jednak długo, pod naciskiem Moskwy opuścił Nowogród w 1392 roku⁴⁰⁵.

Po ustanowieniu namiestnictwa Skirgiełły narastało niezadowolenie mieszczan i bojarów. Polski garnizon Klemensa z Moskorzowa w Wilnie uznano za obcą ingerencję⁴⁰⁶. Mimo gestów Jagiełły z 1387 roku, gdy przekazał Łuck i część Wołynia Witoldowi, a 29 maja 1387 r. publicznie pogodził się z nim⁴⁰⁷, Witold od 1387 r. budował własne polityczne zaplecze. Wiązał się ze Smoleńskiem i Zakonem, zaręczył córkę z Wasylem I, synem Dymitra Dońskiego. Jagiełło zachowywał wobec Witolda ostrożność i starał się sprawować nad nim ścisłą kontrolę. Zaręczyn

³⁹⁶ Ibidem, s. 165-168.

³⁹⁷ Д. Иловайский, op. cit., s. 135.

³⁹⁸ Z. Ivinskis, op. cit., s. 286.

³⁹⁹ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 172.

⁴⁰⁰ Z. Ivinskis, op. cit., s. 287.

⁴⁰¹ Д. Иловайский, op. cit., s. 135-136.

⁴⁰² Г. А. Ластовский, *Договоры великих смоленских князей XIV века: попытка реконструкции состава и содержания*, „Universum: общественные науки”, 2016, № 7 (25), s. 9-10.

⁴⁰³ Д. Иловайский, op. cit., s. 136.

⁴⁰⁴ H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, Poznań, 1999, s. 168.

⁴⁰⁵ ПСРЛ, т. 3, s. 96.

⁴⁰⁶ Z. Ivinskis, op. cit., s. 301-302.

⁴⁰⁷ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 175.

Zofii nie zatwierdził, Towciwiłłowi odebrał Nowogródek, a Iwanowi Olszańskiemu Olszanę. Listy wysyłane przez Witolda przechwytywano, jego ludzi zatrzymywano, praw do Grodna i Łucka Jagiełło pisemnie potwierdzić nie chciał⁴⁰⁸. Pod koniec 1389 r. nieudana próba opanowania zamku wileńskiego zmusiła Witolda do ucieczki do Prus i sojuszu z Zakonem. Wsparły go Żmudź i część prawosławnych⁴⁰⁹. W istocie dynastyczny spór przekształcił się w polsko-krzyżacką wojnę o Litwę trwającą około dwóch lat. Pod jej koniec w Polsce narastało niezadowolenie kosztami wojny, rozważano ideę odrębnego księcia litewskiego, lecz kandydat, książę Wigunt-Aleksander, zmarł w 1392 r.⁴¹⁰. Jagiełło, chcąc pozyskać Witolda, zaoferował mu całe Księstwo Trockie i namiestnictwo w WKL. Witold, po uwolnieniu zakładników z 1384 r., zerwał układ z Zakonem, w lipcu zniszczył Ritterswerder, a pod Grodnem Nowe Grodno i Metten. Dnia 5 sierpnia zawarł z Jagiełłą układ w Ostrowie, który de facto proklamował zwierzchnią władzę Witolda w WKL, choć formalnie Jagiełło pozostał nadrzędnym władcą⁴¹¹. Był to moment przełomowy w dziejach Litwy.

Po nieudanej ekspansji z lat 1377-1381 Jagiełło skupił się na dyplomacji i budowaniu bezpiecznych warunków rozwoju. Zerwał niekorzystne układy z Zakonem, odzyskał inicjatywę nad Niemnem, zyskał poparcie Witolda i stopniowo ograniczał wpływy Zakonu. Najważniejszym wydarzeniem była unia w Krewie w 1385 r. i chrzest. Dzięki temu Zakon stracił pretekst do krucjat, a Litwa zyskała międzynarodowe uznanie i sojusz z Polską. Choć nie było dużych zdobyczy terytorialnych, udało się wzmocnić pozycję na Zachodzie, a dzięki temu utrzymać też wpływy na Wschodzie i zakończyć kryzys dynastyczny. Był to okres gromadzenia sił, który przygotował drogę do dalszej ekspansji na Wschód za czasów Witolda.

4.2 Panowanie Witolda - apogeum ekspansji na Wschodzie

Z chwilą objęcia władzy Witold od razu napotkał pierwsze trudności. Jego szybkie objęcie tronu nie podobało się części krewnych, którzy nie udzielili mu poparcia i podnieśli bunt. W stłumieniu tych wystąpień i w procesie centralizacji władzy pomogły mu wówczas wojska polskie pozostawione na Litwie⁴¹². Zbuntowanego księcia siewierskiego Dymitra Korybuta Witold rozbił pod Dokudowem. Jego władztwo Nowogród Siewierski zostało zajęte, a na miejsce Dymitra posadzono Fiodora Lubartowicza. W Witebsku Świdrygiełło zabił księcia ustanowionego przez

⁴⁰⁸ Ibidem, s. 175-176.

⁴⁰⁹ Д. Иловайский, *op. cit.*, s. 141-142.

⁴¹⁰ Z. Ivinskis, *op. cit.*, s. 305-308.

⁴¹¹ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 181.

⁴¹² Ibidem, s. 197.

Jagiellę i przejął rządy. Witold obległ miasto i zmusił go do poddania się. Niezależnie postępował również książę kijowski Włodzimierz, syn Olgierda. W 1394 r. Witold odebrał mu Owruć i Żytomierz. Przestraszony Włodzimierz uznał jego zwierzchność, wkrótce jednak zrezygnował z Kijowa i otrzymał Kopyl, zaś Kijów przypadł Skirgiełłowi, bratu Jagiełły⁴¹³. Nie rządził on tam jednak długo, około 1397 r. został otruty, a na jego miejsce Witold mianował Iwana Holszańskiego⁴¹⁴.

W czasie zamieszek na Witebszczyźnie i Siewierszczyźnie posłuszeństwa odmówił Witoldowi także książę Fiodor Koriatowicz. Aby go spacyfikować, Witold wyruszył na Podole z wojskami litewskimi i ruskimi. Fiodor, próbując stawić opór, poniósł klęskę i schronił się w Kamieńcu Podolskim. Wkrótce Witold opanował kluczowe punkty Podola: Braclaw, Zasław, Smotrycz, Czerwony Gródek, Bakotę i Skalę, po czym obległ Kamieniec. Świadomi beznadziejnego położenia obrońcy poddali się. Fiodor Koriatowicz dostał się do niewoli i został odesłany do Wilna, a całe Podole przyłączono do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wkrótce potem, już po podporządkowaniu Podola, do Witolda zwrócił się Jagiełło. Za wykup otrzymał część tej ziemi: Kamieniec, Smotrycz, Skalę, Czerwony Gródek i inne zamki podolskie przekazując je panu małopolskiemu Spytkowi. Po śmierci Spytki wszystkie te tereny powróciły pod zarząd Witolda⁴¹⁵.

Usunąwszy książąt stanowiących zagrożenie wewnątrz państwa i skupiając w swoich rękach władzę, Witold mógł skoncentrować się na ekspansji. Już w 1394 r. uwolnionego Andrzeja przekazano pod jego opiekę. Z listem od Witolda Andrzej udał się następnie do Pskowa, gdzie na księcia obrano jego syna, Iwana⁴¹⁶.

Witold postanowił również wykorzystać konflikt między dwoma braćmi w Smoleńsku, który od 1386 r. pozostawał lennem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Podszedł pod Smoleńsk pod pozorem pogodzenia skonfliktowanych książąt. Gleba przyjął z życzliwością, obiecał opiekę i pojednanie, po czym wywabił wszystkich książąt wraz z bojarami do własnego obozu i kazał ich uwięzić. Pozbawiony kierownictwa Smoleńsk poddał się bez walki i został bezpośrednio przyłączony do Litwy. Na miejsce dotychczasowych władców Witold mianował swojego namiestnika i pozostawił swoją załogę⁴¹⁷. Wraz ze Smoleńskiem zajęto także Wiaźmę⁴¹⁸. Opanowanie grodu otworzyło mu drogę do rozszerzania wpływów na kolejne terytoria. Najpierw rozkazał uderzyć na Riazan, gdzie

⁴¹³ V. Dėdinas, *Vytauto vidaus ir užsienio politika ligi Žalgirio mūšio*, [w:] *Vytautas Didysis, 1350-1430*, red. P. Slėžas, Kaunas 1930, s. 46-48

⁴¹⁴ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 198.

⁴¹⁵ ПСРЛ, т. 32, *op. cit.*, s. 72.

⁴¹⁶ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 198.

⁴¹⁷ Д. Иловайский, *op. cit.*, s. 145-146.

⁴¹⁸ Z. Ivinskis, *op. cit.*, s. 313.

schronił się książę smoleński Jerzy. W rezultacie cały kraj riazański został spustoszony. Ważne było przy tym, że działania toczyły się zaledwie trzydzieści sześć mil od Moskwy. Równolegle Witold wysłał inną część swych sił i w trzech bitwach rozbił trzy ordy tatarskie⁴¹⁹. Po tych sukcesach Witold wraz z księciem moskiewskim Wasylem I podjęli rokowania. Obawiając się eskalacji, Moskwa faktycznie uznała strefę wpływów Witolda na najbliższych rubieżach wokół stolicy. Książęta udzielnicy z górnego biegu Oki: Karaczewa, Mceńska, Kozielska, Sierpiejska, Masalska uznali władzę Witolda. Część owych drobnych księstw pozostała lennikami Wilna, część zaś Witold podporządkował bezpośrednio. Około 1400 r. w Karaczewie, Sierpiejsku i Mceńsku nie było już miejscowych dynastii, zasiadali tam wyłącznie namiestnicy wyznaczeni przez Witolda⁴²⁰.

Biorąc pod uwagę sukces na wschodzie, Witold postanowił rozszerzyć swą władzę na wszystkie ziemie Rusi. Jego zamierzeniom sprzyjał fakt, że chan Złotej Ordy Tochtamysz w 1395 r. poniósł klęskę z rąk chana Timura. Już w 1396 r. Tochtamysz został przez Witolda poparty⁴²¹. Sam Witold, zafascynowany ideą zostania władcą całej Rusi, miał obiecywać Tochtamyszowi pomoc w odzyskaniu tronu w zamian za nadanie mu władzy nad całą Moskwą i ziemiami ruskimi. Jarłyk ten jednak się nie zachował⁴²². W 1398 r. wielki książę posunął się najdalej na południe. W toku wyprawy przeciw Tatarom wyszedł nad dolny Dniepr i wznosił u jego ujścia zamek św. Jana, faktycznie uzyskując wyjście nad Morze Czarne i obejmując swą władzą południowy pas wybrzeża⁴²³. Gdy wieść o zamiarach Witolda dotarła do Rzymu, papież Bonifacy IX ogłosił krucjatę, uznając tym samym Wielkie Księstwo Litewskie za przygraniczny bastion katolicyzmu. Latem 1399 r. przedsięwzięto wyprawę. Uczestniczyło w niej około pięćdziesięciu książąt (głównie Rurykowiczów i Giedyminowiczów), około 1600 zbrojnych Zakonu, oddziały litewskie, ruskie, mazowieckie i podolskie. Rozstrzygające starcie okazało się jednak katastrofą. Nad Worsklą wojska Witolda napotkały siły Temir-Kutłuka pod komendą beklerbeja Edygeja. Negocjacje zainicjowane przez Tatarów przeciągnęły czas do nadejścia ich dodatkowych oddziałów. Mimo rad, by unikać bitwy rozstrzygającej i trzymać się umocnionego obozu, Witold zarządził zmianę pozycji przez bród. Zanim wojsko zdołało się sformować, Tatarzy uderzyli, oskrzydłili szyki i okrążyli przeciwnika⁴²⁴. Armia Witolda została niemal doszczętnie zniszczona. Na polu bitwy polegli: książę Andrzej Połocki, wraz z bratem Dymitrem, książę Iwan Dymitrowicz, książę Iwan Borysowicz, książę Gleb

⁴¹⁹ ПСРЛ, т. 32, s. 75.

⁴²⁰ Z. Ivinskis, op. cit., s. 313.

⁴²¹ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 202.

⁴²² Z. Ivinskis, op. cit., s. 315.

⁴²³ T. Čelkis, *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės sienų stepėse XIV-XVI amžiuje samprata*, "Lietuvos istorijos studijos", t. 30, 2012, s. 32.

⁴²⁴ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 205-206.

Stanisławowicz, książę smoleński Wasyl, Gleb Koriatowicz z bratem Siemionem, Iwan Skinder, książę Michał Podbrzeski oraz Dymitr i Fiodor, księżęta Patrykejewicze, jak również Spytko, wojewoda krakowski i namiestnik części podolskich zamków. Witold i Świdrygiełło zdołali uciec na Litwę⁴²⁵. Po bitwie Tatarzy spustoszyli okręgi kijowski i wołyński aż po Łuck⁴²⁶. Plany Witolda, by rozszerzyć swe władztwo i stać się zwierzchnikiem całości ziem ruskich, a także narzucić zwierzchnictwo Złotej Ordzie, legły w gruzach.

Po klęsce nad Worskłą Litwa krótkotrwale osłabła. W 1401 r. książę Jerzy smoleński bez walki zajął Smoleńsk, lecz po rozbiciu w 1402 r. wojsk riazańskich wspierających go przez Siemiona Lingwena Olgierdowicza i Aleksandra Patrykejewicza, w 1404 r. bojarzy otworzyli bramy pod nieobecność Jerzego i Smoleńsk wrócił do Witolda⁴²⁷. W 1406 r. interwencja Witolda w Pskowie spowodowała Wasylą I do zajęcia Wiaźmy, Sierpiejska i Kozielska, co rozpoczęło nową wojnę litewsko-moskiewską⁴²⁸. Uderzenie na Psków realizowało porozumienie z Zakonem, osłabiało wpływy Moskwy, chroniło Inflanty i wzmacniało pozycję wobec Nowogrodu bez natychmiastowej eskalacji.

Podobnie jak Olgierd Witold trzykrotnie uderzył na Moskwę. W 1406 r. po krótkiej kampanii zawarł rozejm. Wasyl zobowiązał się w nim nie wspierać wrogów Litwy i utrzymać neutralność Nowogrodu oraz Pskowa. W 1407 r. Litwini zajęli Odojew, Worotyńsk⁴²⁹, Mceńsk⁴³⁰, po czym znów doszło do podpisania rozejmu w 1408 r., chcąc zmusić Wasylą do nieprzyjmowania litewskich zbiegów, zakończono konflikt pokojem nad Ugrą, który na cały XV wiek wyznaczył granicę wzdłuż środkowej Ugry i przywrócił równowagę sił⁴³¹. Trzyletnia wojna o Psków była bezowocna, miasto się obroniło, Nowogród pozostał neutralny, a obie kupieckie republiki zawarły pokoje, z Zakonem w 1409 r. i z Litwą w 1410 r.⁴³².

Po wyprawach przeciw Pskowowi i Moskwie Witold zaczął wpływać na wybór chana w Ordzie. W 1412 r. wsparł Dżelal-Edina, którego szybko obalił sprzymierzeniec Edygeja Kerym-Berdej⁴³³. W 1416 r. Witold zatwierdził w Wilnie kandydata Betsabulę, licząc na ograniczenie najazdów. Edygej spustoszył jednak ziemię kijowską, a Betsabula zginął z rąk Kerym-Berdeja,

⁴²⁵ ПСРЛ, т. 32, s. 76.

⁴²⁶ Д. Иловайский, *op. cit.*, s. 155.

⁴²⁷ Ibidem, s. 155-156.

⁴²⁸ Н. А. Казакова, *op. cit.*, s. 40-41.

⁴²⁹ Z. Ivinskis, *op. cit.*, s. 320-321.

⁴³⁰ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 212.

⁴³¹ Z. Ivinskis, *op. cit.*, s. 321-322.

⁴³² Н. А. Казакова, *op. cit.*, s. 45-46.

⁴³³ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 233.

którego wkrótce obalił Jamir-Berdej. W 1418 r. Edygej przysłał Witoldowi list pojednawczy i dary⁴³⁴. W 1419 r. jego zwolennik Kader-berdy rozpoczął walkę z Edygejem, trwającą do 1420 r. Obaj zginęli, a w 1421 r. władzę w Złotej Ordzie objął bliski Witoldowi Ulu-Muhammad⁴³⁵.

U schyłku życia (1426-1428) Witold podjął trzy wyprawy na wschód. W 1426 r. zażądał od Pskowa 1000 rubli i zniszczył okoliczne ziemie⁴³⁶. W 1427 roku wyruszył za Smoleńsk, na obrzeża Oki, do Kaługi, Tuły i Riazania⁴³⁷, broniąc interesów swego wnuka Wasyla II (córkę Zofii), ponieważ jego wuj, Jurij, zamierzał go wyeliminować i samemu objąć tron moskiewski. Wyprawa zakończyła się sukcesem, część pogranicznych księstw posłusznych Moskwie uznała zwierzchność Litwy⁴³⁸. W 1428 r. Witold uderzył na Nowogród i wyegzekwował kontrybucję w wysokości 11 000 rubli⁴³⁹.

Zachodnia polityka Witolda rozwijała się w długim starciu z Zakonem. Po zerwaniu sojuszu napór krzyżacki nasilił się. W 1392 spalono Suroż, w 1393 zburzono Grodno, Mierczyn, Dereczyn i Lidę, a na początku 1394 spustoszone okolice Nowogródka, Lidy i Rosień. W sierpniu 1394 Krzyżacy oblegli Wilno, lecz nie zdołali zdobyć zamku i odstąpili⁴⁴⁰. Potem Zakon ograniczył wyprawy na Litwę. Dążąc do „władztwa nad całą Rusią”, Witold, dla zabezpieczenia zachodnich granic poszedł na zbliżenie z Krzyżakami w 1398 roku, podpisując z nimi układ, na mocy którego odstępował Zakonowi Żmudź aż po Niewiażę. Ratyfikacja nastąpiła 12 października na wyspie Salin⁴⁴¹. Razem ze Żmudzią Zakon otrzymał od Witolda część Sudowii⁴⁴². Układ rychło się załamał, w 1401 r. Żmudzini wypędzili krzyżackie załogi, jednak najazdy Zakonu z lat 1402-1403 skłoniły do zawarcia pokoju w 1404 r. Żmudź znów wróciła do Zakonu, a Polska uzyskała prawo wykupu ziemi dobrzyńskiej⁴⁴³. Twarde rządy Zakonu na Żmudzi wywołały powstanie w 1409 r., prawdopodobnie inspirowane przez Witolda. Przy jego cichej pomocy i po porozumieniu z Jagiełłą konflikt przerodził się w wojnę polsko-krzyżacką⁴⁴⁴. Po rozejmie, 1 października 1409 r.⁴⁴⁵, sojusznicy przygotowali natarcie i w bitwie pod Grunwaldem (15 lipca 1410 r.) rozgromili Zakon. Skutkiem tej wojny był I

⁴³⁴ А. Барбашев, *Витовт. Последние двадцать лет княжения 1410-1430*, Санкт-Петербург, 1891, s. 187-188.

⁴³⁵ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 238.

⁴³⁶ ПСРЛ, т. 39: *Софийская первая летопись по списку И. Н. Царского*, Москва, 1994, s. 143.

⁴³⁷ Z. Ivinskis, *op. cit.*, s. 371.

⁴³⁸ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 264.

⁴³⁹ ПСРЛ, т. 39, s. 143.

⁴⁴⁰ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 200.

⁴⁴¹ V. Dėdinas, *Vytauto vidaus ir užsienio politika...*, s. 57.

⁴⁴² Z. Ivinskis, *op. cit.*, s. 326.

⁴⁴³ Э. Гудавичюс, *op. cit.*, s. 208-210.

⁴⁴⁴ Z. Ivinskis, *op. cit.*, s. 333-335.

⁴⁴⁵ J. Kiaupienė, *Wielkie Księstwo Litewskie w czasach Jagiełły i Witolda*, s. 136.

pokój toruński. Polska otrzymała ziemię dobrzyńską, a Żmudź przeszła pod władzę Litwy, jednak tylko na czas życia Jagiełły i Witolda⁴⁴⁶.

Spór o Żmudź trwał jeszcze ponad dekadę. Choć arbitraż cesarski z 1412 r. przyznał dożywotnio Żmudź wraz z Kłajpedą Witoldowi i Jagielle, lecz Zakon wyrok odrzucił⁴⁴⁷. Po bezowocnych rokowaniach i wojnie z 1414 r. oraz niekorzystnych dla Litwy krokach Zygmunta Luksemburczyka i kolejnych nieudanych układach,⁴⁴⁸ w 1422 r. wznowiono działania zbrojne. Mimo braku wielkich bitew spustoszenia były znaczne, w tej sytuacji, 27 września 1422 r. nad jeziorem Melno, zawarto nowy pokojowy układ. Litwa otrzymała już na stałe Żmudź, część Sudowii i wąski dostęp do morza Połoga-Święta, Polska ziemię nieszawską⁴⁴⁹. Pokój mełneński utrwalił granicę na blisko 600 lat⁴⁵⁰. Od tej chwili Żmudź na trwałe pozostała przy Litwie⁴⁵¹.

Ogólnie rzecz biorąc, ekspansja Witolda miała dwa oblicza. Na Wschodzie była tylko częściowo skuteczna: Litwa poszerzyła swoje wpływy na Podolu, w Smoleńsku i nad górną Oką, nie udało się jej jednak podporządkować wszystkich ziem ruskich. Klęska nad Worskłą w 1399 roku zatrzymała ten rozwój i uniemożliwiła zdobycie trwałej przewagi nad Moskwą. Na Zachodzie natomiast Witold umiejętnie łączył siłę z dyplomacją. Z defensywy przeszedł do ofensywy przeciw Krzyżakom, klęską pod Grunwaldem odebrał im inicjatywę, a pokój mełneński ustalił trwałą granicę.

⁴⁴⁶ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 221-224.

⁴⁴⁷ Z. Ivinskis, op. cit., s. 345-347.

⁴⁴⁸ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 239-244.

⁴⁴⁹ Z. Ivinskis, op. cit., s. 358-359.

⁴⁵⁰ V. Šlapkauskas, *The Melno Peace - Building Sustainable Security in Central Europe: A Socio-Cultural Approach*, "Public Security and Public Order", 2022, vol. 31, s. 210.

⁴⁵¹ Э. Гудавичюс, op. cit., s. 260.

Zakończenie

Od połowy XIII wieku do śmierci Witolda w 1430 r. można śledzić, jak małe początkowo państwo bałtyckie przekształciło się w silną, wielonarodową monarchię. Podstawy państwa stworzył Mendog, który przed 1240 r. zjednoczył rozproszone ziemie litewskie, przewyciężył etap konfederacyjny i umocnił się jako zwierzchni władca. Już w połowie XIII wieku, wykorzystując osłabienie Rusi po najazdach mongolskich, Litwa rozpoczęła przyłączanie najbliższych terytoriów ruskich, początkowo dotyczyło to tzw. Czarnej Rusi. Chrzest i koronacja z 1253 r. zapewniły Mendogowi legitymizację międzynarodową. Mimo kryzysu po zabójstwie Mendoga rdzeń państwa została zachowany, a ekspansja na wschodzie była kontynuowana.

W drugiej połowie XIII - na początku XIV wieku rozszerzanie granic opierało się na kombinacji wypraw zbrojnych, sojuszy i małżeństwach dynastycznych. Za Witenesa Litwa pokojowo włączyła Połock w 1307 r., uzyskując też wyjście na Dźwinę i przyczółek nad górnym Dnieprem, a wkrótce podporządkowała także Turów, Pińsk, Mińsk i część Podlasia. Giedymin umocnił i poszerzył granice. Za Olgerda kulminacją stało się zwycięstwo nad Sinymi Wodami w 1362 r. i przyłączenie Kijowszczyzny oraz Podola, jak również wasalizacja szeregu księstw na pograniczu z Moskwą.

Jagiello, zawierając unię dynastyczną z Polską w 1385 roku, otworzył nową epokę chrystianizacji Litwy i ścisłą współpracę z katolickim królestwem, co przeorientowało politykę państwa. Witold, opierając się na osobistym autorytecie i wsparciu polskiego sojusznika, osiągnął znaczące sukcesy na arenie międzynarodowej. Za jego rządów terytorium WKL sięgnęło największego zasięgu od Bałtyku po dolny Dniepr.

Podsumowując, od powstania państwa do 1430 roku Litwa prowadziła bezprecedensową ekspansję na ziemie ruskie. Dzięki połączeniu siły wojskowej, dyplomacji i sprawnego zarządzania zmieniła się z małego księstwa bałtyckiego w znaczącą potęgę, rozciągającą swoje wpływy od Bałtyku po Morze Czarne i tworzącą solidne podstawy dalszego trwania i rozwoju.

Literatura

1. Baranauskas T., *Lietuvos valstybės ištakos*, Vilnius 2000.
2. Baronas D., *Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžia prie Nemuno 1283-1410 m.: karinis aspektas*, "Acta historica universitatis Klaipedensis", t. 39, 2019, s. 143-165.
3. Blanūca A., Bumblauskas A., Kirkienė G., Čerkasas B., Rusina O., Svarnikas I., Šabuldo F., Vaščukas D., Voitovičius L., *Ukraina: Lietuvos epocha, 1320-1569*, Vilnius 2010.
4. Błaszczyk G., *Dzieje stosunków polsko-litewskich: od czasów najdawniejszych do współczesności*, t. 1: *Trudne początki*, Poznań 1998.
5. Bumblauskas A., *Lithuania's Millennium - Millennium Lithuaniae or What Lithuania Can Tell the World on this Occasion*, "Lietuvos istorijos studijos", t. 23, 2009, s. 10-18.
6. Čelkis T., *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės sienų stepėse XIV-XVI amžiuje samprata*, "Lietuvos istorijos studijos", t. 30, 2012, s. 25-35.
7. Daukantas S., *Istorija žemaitiška*, t. 1, Vilnius 1995.
8. Dediala R., *Sumaišties laikotarpis XIII a. pab. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje: 1285 m. Daumanto atvejis*, "Lituanistica", t. 70, nr 1(135), 2024, s. 1-18.
9. Dėdinas V., *Vytauto vidaus ir užsienio politika ligi Žalgirio mūšio*, [w:] Vytautas Didysis, 1350-1430, ed. P. Slėžas, Kaunas 1930, s. 45-68.
10. Fedinec Cs., Font M., Szakál I., Varga B., *Ukrajna története: régiók, identitás, államiság*, Budapest 2021.
11. Gulevych V., *Expansion of the Grand Duchy of Lithuania in the Middle and the Second Half of the Fourteenth Century and Its Relations with the Horde*, [w:] *The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe*, ed. A. V. Maiorov, R. Hautala, London-New York: Routledge, 2022, s. 340-367.
12. Ivinskis Z., *Lietuvos istorija. Iki Vytauto Didžiojo mirties*, t. 1, Roma 1978.
13. Jovaiša E., *Baltai ir krikščionių misionieriai*, [w:] *Lietuva iki Mindaugo*, red. Eugenijus Jovaiša, Adomas Butrimas, Vilnius 2003, s. 139-142.
14. Jankauskas V., *Nemuno žemupio pilių gynybinės sistemos efektyvumas kovose su Vokiečių ordinu 1283-1369 metais*, "Karo archyvas", t. 23, 2008, s. 5-38.
15. Jonynas I., *Lietuvos didieji kunigaikščiai*, Vilnius 1996.
16. Kolankowski L., *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. 1: 1377-1499, Warszawa 1930.
17. Kętrzyński W., *O dokumentach Mendoga, króla litewskiego*, Kraków 1907.

18. Kiaupa Z., *The History of Lithuania*, Vilnius 2005.
19. Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A., *Historia Litwy. Od czasów najdawniejszych do 1795 roku*, Warszawa 2007.
20. Kraszewski J. I., *Litwa: starożytne dzieje, ustawy, język, wiara, obyczaje, pieśni, przysłowia, podania itd.*, t. 1: *Historia do XIII wieku*, Warszawa 1847.
21. Łowmiański H., *Polityka Jagiellonów*, Poznań, 1999, s. 168.
22. Ochmański J., *Historia Litwy*, Wrocław 1990.
23. Paszkiewicz H., *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1: *Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku*, Warszawa 1933.
24. Rachuba, J. Kiaupienė, Z. Kiaupa, *Historia Litwy. Dwugłos polsko-litewski*, Warszawa 2008.
25. Rowell S. C., *Lithuania Ascending. A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295-1345*, Cambridge 1994.
26. Ryier Y., *The Grand Duchy of Lithuania and the Teutonic Order during the reign of Vytenis*, [w:] *Historické rozhl'ady. K životnému jubileu univerzitného profesora Michala Daniláka*, red. Miroslav Daniš, Bratislava 2023, s. 99-114.
27. Włodarski B. *Polska i Ruś 1194-1340*. Warszawa 1966.
28. Šapoka A., *Lietuvos istorija*, Vilnius 1989.
29. Šlapkauskas V., *The Melno Peace - Building Sustainable Security in Central Europe: A Socio-Cultural Approach*, "Public Security and Public Order", 31, 2022, s. 206-219.
30. Антонович В. Б., *Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия*, вып. I, Киев 1878.
31. Антонович В. Б., *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России*, т. I, Киев, 1885.
32. Антонович В., Иловайский Д., *История Великого княжества Литовского*, Тернополь 1887.
33. Барбашев А., *Витовт. Последние двадцать лет княжения 1410-1430*, Санкт-Петербург 1891.
34. Гудавичюс Э., *История Литвы: с древнейших времён до 1569 года*, т. I, Москва 2005.
35. Дубонис А., *Две модели литовской экспансии на Руси (XIII -начало XIV века): овладение Полоцком и Новогрудком*, „Исторический вестник”, 2014, № 7 (154), s. 54-85.
36. Казакова Н. А., *Русско-ливонские и русско-ганзейские отношения. Конец XIV -начало XVI в.*, Ленинград 1975.

37. Кибинь А. С., *От Ятвяги до Литвы: Русское пограничье с ятвягами и Литвой в X-XIII веках*, Москва 2014.
38. Ластовский Г. А., *Договоры великих смоленских князей XIV века: попытка реконструкции состава и содержания*, „Universum: общественные науки”, 2016, № 7 (25), с. 1-12.
39. Пашуто В. Т., *Образование Литовского государства*, Москва 1959.
40. *Песни, собранные П. Н. Рыбниковым*, изд. 2, ред. А. Е. Грузинский, т. 1, Москва 1909.
41. *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*, ред. В. В. Седов, Москва 1987.
42. Филевич И. П., *Борьба Польши и Литвы-Руси за Галицко-Владимирское наследие*, Санкт-Петербург 1890.
43. Шабульдо М. Ф., *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*, Киев 1987.
44. Шабульдо М. Ф., *Любарт, Любарт-Дмитро Гедимінович*, [w:] *Енциклопедія історії України*, т. 6, Київ 2009, с. 372-373.
45. Шараневич И., *Исторія Галицько-Володимирскои Руси от найдавніших времен до року 1453*, Львов 1863.
46. Эйдинтас А., Бумблаускас А., Кулакаускас А., Тамошайтис М., *История Литвы*, Вильнюс 2013.
47. Янин В. Л., Зализняк А. А., *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977-1983 гг.)*, Москва 1986.

Źródła drukowane

1. *Codex diplomaticus Lithuaniae*, ed. E. Raczyński, Vratislaviae 1845.
2. Генрих Латвийский, *Хроника Ливонии*, пер. и комм. С. А. Аннинского, предисл. В. А. Быстрянского, Москва-Ленинград 1938.
3. *Повесть временных лет*, пер. Д. С. Лихачёва, О. В. Творогова, Санкт-Петербург 2012.
4. Пётр из Дусбурга, *Хроника земли Прусской*, Москва 1997.
5. Вартберг Г. фон, *Ливонская хроника*, Москва, 2023.
6. Виганд из Марбурга, *Новая Прусская хроника (1394)*, И. А. Настенко, Москва 2014.
7. *Псковские летописи*, вып. 1, ред. А. Н. Насонов, Б. Д. Греков, Москва-Ленинград 1941.
8. *Полное собрание русских летописей*, т. 1: *Лаврентьевская и Троицкая летописи*, Санкт-Петербург 1846.

9. *Полное собрание русских летописей*, т. 2: *Ипатьевская летопись*, Санкт-Петербург 1843.
10. *Полное собрание русских летописей*, т. 3: *Новгородские летописи*, Санкт-Петербург 1841.
11. *Полное собрание русских летописей*, т. 4: *Новгородские и Псковские летописи*, Санкт-Петербург 1856.
12. *Полное собрание русских летописей*, т. 5: *Псковские и Софийские летописи*, Санкт-Петербург 1851.
13. *Полное собрание русских летописей*, т. 7: *Летопись по Воскресенскому списку*, Санкт-Петербург 1856.
14. *Полное собрание русских летописей*, т. 8: *Продолжение летописи по Воскресенскому списку*, Санкт-Петербург 1859.
15. *Полное собрание русских летописей*, т. 15: *Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью*, Санкт-Петербург 1863.
16. *Полное собрание русских летописей*, т. 32: *Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного*, Москва 1975.
17. *Полное собрание русских летописей*, т. 39: *Софийская первая летопись по списку И. Н. Царского*, Москва 1994.
18. *Полное собрание русских летописей*, т. 40: *Густынская летопись*, Санкт-Петербург 2003.

Źródła internetowe

1. Baranauskas T., “Vytenio reikšmė Lietuvos istorijoje”, 30.04.2022, [online:] <https://www.aidas.lt/lt/istorija/article/27518-2022-04-30-vytenio-reiksme-liuvos-istorioje>
2. Baranauskienė I., “Kęstutis kaip karvedys”, [online:] <https://web.archive.org/web/20210514153441/http://viduramziu.istorija.net/kestutis1.htm>
3. Dubonis A., “Vytenis and Riga”, [online:] <https://www.ldkistorija.lt/vytenis-and-riga/#:~:text=using%20all%20possibl>
4. „Kunigai”, [online:], <https://www.vle.lt/straipsnis/kunigai>
5. “Слово о полку Игореве”, дословный перевод Д. С. Лихачёва, [online:] https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/slovo-o-polku-igoreve/
6. *Старшая Ливонская рифмованная хроника*, [online:] https://www.vostlit.info/Texts/rus12/Livl_Alte_Reimschronik_II/frametext1.htm